

(Το παρόν κείμενο αποτελεί το πρώτο μέρος [θα ακολουθήσει και δεύτερο με την περαιτέρω ανάλυση δεδομένων] θεωρητικής τεκμηρίωσης και ανάλυσης αποτελεσμάτων που έστειλα στο πλαίσιο της Ελληνικής συμβολής στην «Παγκόσμια Έρευνα Αξιών 7^ο Κύμα» στην οποία εντάχθηκε για πρώτη φορά η Ελλάδα με συστάδα ερωτήσεων προς τον ελληνικό πληθυσμό).

Τίτλος : Διακυμάνσεις αξιακών προτύπων στην Ελληνική κοινωνία: Ιστορικοκοινωνικοί παράγοντες μεταβλητότητας αξιών στην κλίμακα επίτευξης στόχων και διαθέσιμων μέσων.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά στη βάση ενός εκλεπτυσμένου Βεμπεριανού πλαισίου ορισμένα από τα αξιακά πρότυπα που επικρατούν στην Ελληνική κοινωνία και επιχειρεί να τα ερμηνεύσει σύμφωνα με το επίπεδο κινήτρων και απόψεων καθώς και τη διάθεση ανάληψης δράσης στην κλίμακα στόχων που έχει τεθεί. Η βασική υπόθεση της εργασίας είναι ότι λόγω της κρίσης στην Ελληνική κοινωνία παρατηρείται μια μετατόπιση της ορθολογικότητας των σκοπών και του αξιακού τους περιεχομένου στην ορθολογικότητα των μέσων. Παράλληλα ενώ διατηρούνται υψηλά επίπεδα επίτευξης στόχων (φιλοδοξίες, κίνητρα, ανταγωνιστικότητα, κουλτούρα διαγκωνισμού) την ίδια στιγμή παρουσιάζεται μια χαμηλή προσβασιμότητα στα κατάλληλα μέσα (περιορισμένες ευκαιρίες, θεσμικές ανεπάρκειες). Το φαινόμενο αυτό φέρει ως αποτέλεσμα μια οπισθοχώρηση από μεταύλιστικούς σε υλιστικούς αξιακούς στόχους. Συγκρίνοντας τα δεδομένα της European Value Survey (2008), με το 7ο «κύμα» της Word Value Survey (2017), η μακροχρόνια οικονομική κρίση μοιάζει να τεκμηριώνει μια τέτοια μεταστροφή προς το υλιστικό μοντέλο διατηρώντας ωστόσο ανυποχώρητες παραδοσιακές αξίες.

Fluctuations in value standards in the Greek society: Sociohistorical parameters in the scale of achieved goals and available means.

Abstract

Within a nuanced Weberian framework, the present study explores some of the value models that prevail in Greek society and attempts to interpret them according to motivations and perspectives as well as the willingness to take action on the scale of goals that has been set. The main assumption of the study is that due to the crisis in the Greek society there is a shift in the rationality of goals and their value content to the rationality of means. At the same time, high expectations of goal achievements (ambitions, motivations, competitiveness, competitive culture) are accompanied by a low accessibility to the appropriate means (limited opportunities, institutional shortcomings). This phenomenon results in a regression from postmaterialistic to materialistic value goals. Comparing the European Value Survey (2008) data with the 7th "wave" of the Word Value Survey (2017) respective data, the long-term economic crisis seems to document such a shift towards the materialist model while leaving traditional values untouched.

Λέξεις-κλειδιά: Μεταύλιστικές αξίες, Ορθολογικότητα μέσων, Ορθολογικότητα σκοπών, Υλιστικές αξίες, European Value Survey, Word Value Survey

Η πραγματολογία των αξιών και η επιστημονική τους θεμελίωση στην Κοινωνιολογία.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας και έρευνας είναι η απομάκρυνση από απόλυτους διαχωρισμούς και διχοτομικά μοντέλα που αυθαίρετα και αγνοώντας ιστορικούς και πραγματολογικούς όρους προσχωρούσαν συχνά σε διαζευκτικά σχήματα, ωσάν να έπρεπε να κριθούν οριστικά -και μάλιστα με τελεσιδικούς επιστημονικούς όρους- κρίσιμα κοινωνικά ζητήματα που απασχολούσαν την πρώιμη κοινωνιολογία. Μια διαδικασία που θυμίζει έριδες για θέματα Πίστεως, όπου θα έπρεπε να κριθούν οριστικά σε διάφορες Πατερικές Συνόδους θεολογικά ζητήματα, έως να επικρατήσει η διαίρεση και το Σχίσμα. Κατά αναλογία, ένα από τα επίμαχα ζητήματα που συνδέθηκαν με τη διάκριση των επιστημών είναι η κουλτούρα, τα ζητήματα των αξιών και των αξιακών προτύπων και τα οποία θα έπρεπε να κριθούν ως προς την ουδετερότητα ή τη δέσμευσή τους στην επιστημονική μεθοδολογία, και εάν η τελευταία, όπως συζητήθηκε μέσα από την ονομαζόμενη *έριδα περί αξιακής κρίσης* (Adorno et.all. 1969), θα έπρεπε να είναι ενιαία ή όχι για φυσικές και κοινωνικές επιστήμες.

Πέρα από τις παραπάνω διαμάχες αλλά και τις κοινωνικοεπιστημονικές προεκτάσεις μιας αντιπαράθεσης ανάμεσα στην αναγνώριση καθολικών ηθικών αξιών και την κατηγορηματική άρνηση από τη μεριά του σχετικισμού περί ύπαρξης των τελευταίων είναι ξεκάθαρο ότι η συζήτηση στη σύγχρονη Κοινωνιολογία, που μελετά μεταξύ άλλων σύνθετα ζητήματα των κοινωνιών και των υποκειμένων στη νεωτερικότητα, δεν αφορά τόσο παραδοσιακές επιστημολογικές διαμάχες και αποκλεισμούς, αλλά κυρίως ιστορικοκοινωνικού τύπου διακυμάνσεις επιδραστικότητας των αξιών (Βούλγαρης 2019) στα σύγχρονα κοινωνικά συστήματα. Επιπλέον, οι φαινομενολογικές καταβολές ενός «πολυθεϊσμού των αξιών» που διέκρινε ο Alfred Schuetz (1982) στο έργο του Max Weber αποτελεί μια πραγματολογική παραδοχή και ταυτόχρονα μια πρόκληση και αποστολή της κοινωνικής επιστήμης να κατανοήσει και να εξηγήσει επιλεκτικά τον αταξινόμητο πλουραλισμό κοσμοειδώλων στον βίοκοσμο της καθημερινής ζωής.

Από τη μεριά της η «αξιακή ουδετερότητα», ακόμη και σε μια παρανοημένη ανάγνωση της βεμπεριανής κατανοούσας Κοινωνιολογίας, δεν έθετε στο περιθώριο της κοινωνικής επιστήμης γνωστικά, εκφραστικά και αξιακά σύμβολα ή νοηματοδοτήσεις, ούτε κριτήρια εκτίμησης και αναγνώρισης ηθικών προτύπων των υποκειμένων με τα οποία θα μπορούσαν να αξιολογηθούν, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δράσεις. Η ουδετερότητα της επιστήμης δεν αφορούσε τον αποκλεισμό των αξιών (Werte) από την επιστημονική μεθοδολογία, απλά διαχώριζε και αποδέσμευε την επιστημονική αξιολόγηση (Wertung) από τα δεοντολογικά ζητήματα, δηλαδή από μία αποστολή που υποτίθεται ότι οφείλει (Sollen) η επιστήμη να αναλάβει, με τους υποκειμενικούς όρους και τις αξιακές κρίσεις και πεποιθήσεις των διαφόρων επιστημόνων. Η διάκριση ανάμεσα σε υποκειμενικές αξιακές κρίσεις και αντικειμενικές, έγκυρες και αξιόπιστες αξιολογήσεις (Χιωτάκης 2006) συνυφάνεται με τη διάκριση ανάμεσα στην ηθική των πεποιθήσεων (αξίες) και την ηθική της ευθύνης (αξιολογήσεις).

Πρόκειται για μια προσέγγιση που συνυφαίνεται με την άρνηση τόσο της καθολικότητας όσο και της ιεράρχησης των αξιών μέσω της επιστήμης, καθώς ισχύει η ασυμβατότητα του αξιολογικού σκέλους της τελευταίας με ηθικά και συνειδησιακά ζητήματα. Παρότι λοιπόν για τον Weber παρόμοια επιστημονική δυνατότητα και παρόμοιες αξιώσεις καθολικής ισχύος δεν υφίστανται, καθώς προσιδιάζουν σε αξιακές κοσμοθεωρήσεις (Wertideen) και σε αυθαίρετα καθολικά κανονιστικά προτάγματα, το ζήτημα της σημαντικότητας των αξιών ως μια αντίληψη του επιθυμητού και της αξίας στην επιδίωξη που επηρεάζει την επιλογή από τους διαθέσιμους τρόπους, τα μέσα και τα υποδείγματα δράσης (Kluckhohn, 1962) εξακολουθεί και παραμένει αkéραιο. Σε κάθε περίπτωση η έννοια της κουλτούρας αποκτά ιδιαίτερη σημαντικότητα ως «ένα ιστορικά μεταδιδόμενο πρόπλασμα νοημάτων ενσωματωμένων σε σύμβολα, ένα σύστημα κληρονομημένων αντιλήψεων, εκφρασμένων σε συμβολικές μορφές, μέσω των οποίων οι άνθρωποι επικοινωνούν, διακρίνουν και αναπτύσσουν τη γνώση τους σχετικά με τη ζωή και τη στάση τους προς αυτήν» (Geertz 2000)

Πεποιθήσεις και αξίες

Η σύγκλιση της ηθικής των αξιών και των πεποιθήσεων με την ηθική της ευθύνης χαράσσει στο βεμπεριανό έργο συνάμα μια ευρεία μεθοδολογική και ερμηνευτική οδό για την κατανοούσα κοινωνική επιστήμη και κοινωνική έρευνα χωρίς να ενοχοποιεί τα αξιακά κίνητρα του ερευνητή και να του αποστερεί τη φαντασία. Εν τούτοις αξιώνει την υποβολή κάθε ερευνητικής πρότασης σε δοκιμασία κρίσης μέσα από τα αντικειμενικά, έγκυρα και αξιόπιστα εργαλεία αξιολόγησης της ελεύθερης από αξιακές κρίσεις επιστήμης (Wertungsfrei) ώστε να αποκαλύψει το έσχατο υποκειμενικό υπόβαθρο πεποιθήσεων, ενδεδυμένων με λανθάνουσες «επιστημονικές» αξιώσεις.

Πρόκειται για μια μετριοπαθή θέση περί σχετικότητας των αξιών, καθώς οι απονομιμοποιημένες επιστημονικά, ως προς την καθολικότητά τους, αξίες διατηρούν τη δυναμική του διυποκειμενικού διαλόγου παράλληλα με τον επιστημονικό έλεγχο, απορρίπτοντας την αφετηριακή ηθικολογική απολυτότητα, διατηρώντας, ωστόσο, την προοπτική μιας κανονιστικής χειραφετητικής θεωρίας, κάτι που ανέδειξε η Κριτική Θεωρία (Habermas 1982). Από την άλλη, τόσο η Κοινωνιολογία της γνώσης, προτάσσοντας τη μαρξική έννοια της ψευδούς συνείδησης (Mannheim 1995) και η σύγχρονη (Barnes, Bloor and Henry 1996), όσο και ο Κονδύλης με την αξίωση ισχύος και την περιγραφική θεωρία της απόφασης (1991) επιχείρησαν να αποδομήσουν επιστημονικά οποιοδήποτε λανθάνον ηθικοκανονιστικό ιδεολόγημα που προβάλλει αξίωση επιστημονικής ισχύος.

Βέβαια, το πρόταγμα της κατανοούσας Κοινωνιολογίας ως επιστήμης της πραγματικότητας έγκειται ακριβώς στην ιστορικότητα (Iggers 1985) και το αξιακό περιεχόμενο της γνώσης που συνιστά την πραγματολογία του ατομικού και συλλογικού πράττειν, πάντα υπό τον επιστημονικό έλεγχο που επιχειρείται ως απόπειρα «αναθεμελίωσης του επιστημονικού λόγου», και ουσιαστικά ως «επαναξίωση των αξιών» και που οδηγείται στην επανασύστασή τους σε ένα ορθολογικο-τυπικό σχήμα που εννοιολογείται κοινωνιολογικά σε ένα γενικευτικό νομολογικό και ιδεοτυπικό περιβάλλον. Ωστόσο,

το πλαίσιο της συζήτησης περί επιστημονικής ερμηνείας, αναβίωσης και επανα-απόδοσης του αναδύμενου ατομικού και κοινωνικού νοήματος καθώς και της συστηματικής ποιοτικής διερεύνησης πεποιθήσεων, στάσεων και πολιτισμικών αξιών που προκύπτουν ως ευρήματα από τις WVS και EVS αλλά και μέσω αφηγήσεων, ως πρόσφορου υλικού τεκμηρίωσης και περαιτέρω ερευνητικής επεξεργασίας αποκτά μια ιδιαίτερη δυναμική και αξιώνει μια ξεχωριστή λογική επιστημονικής και ερευνητικής ερμηνευτικής σημαντικότητας (White 1973, Barthes 1981: 3-29 και Stone 1979: 3-24).

Στο ίδιο πραγματολογικό περιβάλλον της νεωτερικότητας το ζήτημα των αξιών αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι εξετάζεται και κρίνεται εν πολλοίς και από τη συσχέτιση επιθυμιών, νοοτροπιών και αξιών που υποκρύπτονται, δηλώνονται ή και αναδύονται μέσω ποιοτικών διεργασιών αφηγηματικού Λόγου από τη μια και του αναλυτικού Λόγου της Επιστήμης από την άλλη. Το ότι ο Λόγος της επιστήμης μετατρέπεται σε αυταξία δεν θα πρέπει να συγχέεται με την απώθηση από την επιστημονική έρευνα του ερωτήματος της αλήθειας που εκφέρει το υποκείμενο, ούτε με την αποβολή των εσωτερικών ανησυχιών και επιθυμιών έτσι όπως το ίδιο τις προσλαμβάνει. Περαιτέρω, στα ενδιαφέροντα της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης και έρευνας διερευνώνται, με μεγαλύτερη πλέον διάθεση εμβάθυνσης, δευτερογενή, ηθικού χαρακτήρα, συναισθήματα που επηρεάζουν τις κοινωνικές και πολιτικές αποφάσεις και αναδεικνύουν τη σημασιολογική σημαντικότητα (Flick 2017) ενδιάμεσων ερμηνευτικών σχημάτων.

Ιδιαίτερα στις «πολλαπλές νεωτερικότητες» (Preyer 2012, 2017) οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες καθορίζονται από εσωτερικές νοηματοδοτήσεις, πολυσχιδείς πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και διαγενεακές ρήξεις και γενικότερα από τη δυναμική οργάνωση των συμβόλων σε γλωσσικά παίγνια και αναπαραστάσεις. Η ερμηνευτικότητα των παραπάνω συνυφαίνεται και εκφράζεται μέσα από συναισθήματα, πεποιθήσεις, επιθυμίες και αξίες που διευρύνουν το νόημα συγκεκριμένων συμβάντων σε μία ανώτερη, νοηματοδοτική και ηθική, τάξη πραγμάτων.

Το αυξανόμενο αυτό ενδιαφέρον στο γλωσσικό εκφραστικό πεδίο μετριάξει τις γνωσιακές δυνατότητες των επιστημών που προσδιορίζουν με ακρίβεια το αντικείμενο μελέτης τους και συχνά την κοινωνική κυριαρχία που κατέχουν και οι οποίες αγνοούν μεθοδολογικά ή απωθούν την ερμηνεία της επιθυμίας από την έρευνα καθώς «το υποκειμενικό στοιχείο, τα αισθήματα και οι αξίες θεωρούνται ως εμπόδια για την ανάπτυξη και μετάδοση της γνώσης αυτής. Έτσι το υποκείμενο εμφανίζεται εδώ βουβό ...» (Λίποβατς 1997: 109). Αντιθέτως, η ποιοτική ανάγνωση δηλωμένων απόψεων, πεποιθήσεων και επιθυμιών που μπορούν να αναχθούν ερμηνευτικά σε πιο σταθερές αξιακές εγγραφές μετατοπίζουν το ενδιαφέρον της κοινωνικής έρευνας στην ανακάλυψη νέων δεδομένων και δεν περιορίζονται στη μεθοδολογία της «δικαιολόγησης» που συρρικνώνει τις νοηματοδοτήσεις στη δυνατότητα μιας επαληθευτικής επιστημονικής διαδικασίας (Nagopoulos, 2017) που αξιώνει με αυτόν τον τρόπο εγκυρότητα και αξιοπιστία.

Κατόπιν τούτου η διαδικασία της κοινωνικής ρύθμισης των συναισθημάτων που συνδέεται με αυτοπεριορισμούς του υποκειμένου και μεταφράζεται τουλάχιστον στο πλαίσιο της θετικιστικής μεθοδολογικής αυστηρότητας ως αντικειμενοποίηση και εξορθολογισμός μπορεί να συνέβαλε στην

οικονομική οργάνωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, ωστόσο ο βαθμός ατομικής ελευθερίας και οι συναισθηματικές, βιωματικές διαστάσεις της εμπειρίας και της δράσης δεν διατηρούνται πάντα σε ισορροπία και η δευτερογενής ποιοτική ανάλυση μεταβαλλόμενων στάσεων και συμπεριφορών κρίνεται όλο και περισσότερο αναγκαία.

Γενικότερη εκτίμηση περί αξιών στη βάση της WVS .

Λαμβάνοντας υπόψη τόσο τη βεμπεριανή μεθοδολογία και παράλληλα τον ισχυρισμό του Inglehart (1977) ότι στην όψιμη νεωτερικότητα αλλάζει η κοινωνική βάση της πολιτικής μέσα από την ανάδυση ενός νέου συνόλου αξιών με στροφή στις μεταϋλιστικές αξίες και ενίσχυση της δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας όσο και την τυπολογία του R. Merton (1968), σε συνδυασμό με την εξειδίκευση των ερευνητικών αποτελεσμάτων από αυτήν (Lipset & Lenz, 2006) θέτουμε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας ορισμένα από τα αξιακά πρότυπα που διαφαίνεται ότι επικρατούν στην Ελληνική κοινωνία και επιχειρούμε να τα ερμηνεύσουμε σύμφωνα με το επίπεδο κινήτρων, το πλαίσιο ανάλυσης δηλωμένων απόψεων και τη διάθεση ανάληψης συγκεκριμένης δράσης στην κλίμακα επίτευξης και ικανοποίησης στόχων που έχουν τεθεί.

Στο πλαίσιο αυτό επιχειρούμε να αναδείξουμε προτιμήσεις, συναισθήματα, στην ουσία πρότυπα επιθυμίας (συγκυριακής ή περισσότερο δεσμευτικής) αλλά και συσχετισμούς ανάμεσα σε υποκινούμενες συμπεριφορές που, λόγω του ότι δεν έχουν πρόσβαση σε διαθέσιμες δομές ευκαιριών (έλλειψη εξειδίκευσης, πόρων, γνώσεων, προνεωτερικής ηθικής στάσης ζωής, πολιτισμικής - θρησκευτικής ετερότητας κλπ), αδυνατούν να αξιοποιήσουν τα παραδεδεγμένα μέσα που είναι διαθέσιμα στην κλίμακα επίτευξης στόχων.

Η αδυναμία αυτή μεταφράζεται και ως αντίδραση απέναντι σε κοινωνικές πιέσεις και αφορά πολίτες που ανήκουν σε παρόμοιες ομάδες και βρίσκονται συχνά, κατά συνειδητό ή ασυνειδητό τρόπο, εκτεθειμένα σε μορφές έκνομης συμπεριφοράς ή και διαφθοράς. Αυτό, σε επίπεδο ερευνών και ιδιαίτερα για την ελληνική περίπτωση μπορεί να ερμηνευτεί από το άνοιγμα της απόστασης ανάμεσα στη ζήτηση (στόχοι, αξίες) και προσφερόμενες δυνατότητες (μέσα). Πώς τεκμηριώνεται όμως θεωρητικά αυτή η διαπίστωση στη βάση της ανάλυσης περί αξιών;

Συγκεκριμένα, η διαθεσιμότητα των πρόσφορων κατάλληλων μέσων για την εκπλήρωση και ικανοποίηση των σκοπών αναδεικνύεται ιδιαίτερα στη βεμπεριανή μεθοδολογία ως μετατόπιση της ορθολογικότητας των σκοπών (Zweckrationalitaet) και του αξιακού τους περιεχομένου στην ορθολογικότητα των μέσων (Mittelrationalitaet), καθώς η επιτευξιμότητα των σκοπών και η ικανοποίηση των αξιών ως προς το όφελος που επιφέρουν στο άτομο ελέγχεται από την αποτελεσματικότητα των τεχνικών αποδόσεων και άρα από τη διαθεσιμότητα και εφικτότητα αξιοποίησης των προσφερόμενων μέσων (Baier & Rescher, 1969). Βέβαια η ολοένα μεγαλύτερη πρόσδεση των πρακτικών σκοπών στα τεχνικά μέσα που διασφαλίζουν την ικανοποίησή τους

υποδηλώνει την κυριαρχία μιας αντίληψης που αντιμετωπίζει τα κοινωνικά προβλήματα τελικά ως τεχνικά προβλήματα.

Επιπλέον, η υπερίσχυση του τεχνικού διαφέροντος στην κοινωνική τεχνολογία αναδεικνύει κατά μείζονα λόγο ως επιστημονική την ορθολογικότητα των εφαρμοσμένων και ποσοτικά ελέγξιμων μέσων για την τεχνική και ενίοτε τεχνητή επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων, ανεξάρτητα εάν τα τελευταία επιζητούν μια λύση σύμφωνα με το πρακτικό και ευρύτερα αξιακό διαφέρον στην κοινωνική του διάσταση. Στην πορεία και κατά παράδοξο τρόπο η ορθολογικότητα των μέσων αναδεικνύεται ως διαδικασία σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητη από την αναγκαιότητα προσδιορισμού των σκοπών και απαλλάσσεται πρωταρχικά από την «αντιεπιστημονική» για τα εξηγητικά ενδιαφέροντα του αιτιακού αναγωγισμού και της τεχνικής αποτελεσματικότητας πολιτική και αξιακή συνδήλωση των σκοπών. Έτσι, η ορθολογικότητα των μέσων επιδιώκει να προσδιορίσει τους σκοπούς μόνον όταν με βεβαιότητα μπορεί να τους αφομοιώσει καθιστώντας τους ορθολογικούς. Αυτό επιτυγχάνεται με την προσαρμογή του περιεχομένου των σκοπών προς την δοκιμασμένη εφαρμοσιμότητα του ερευνητικού - τεχνικού αποτελέσματος των ορθολογικών μέσων.

Ωστόσο ο τεχνολογικός ορθολογισμός δεν φάνηκε ότι μπορεί εύκολα να αποϊδεολογικοποιεί ή να αποδυναμώνει δραστικά πολυσχιδή αξιακά συστήματα και να επιβληθεί ως παντοδύναμη αξία (Bell, 1960) περιορίζοντας τις συγκρούσεις και διευκολύνοντας ταυτόχρονα πολιτικές συναινέσεις. Αντιθέτως, αφενός οι αξιώσεις ισχύος ιδεολογικών ρευμάτων αλλά και η δύναμη της κοινής γνώμης, των πεποιθήσεων, της αυτοπραγμάτωσης και των αξιών των πολιτών σε καθεστώς διευρυμένης δημοκρατίας αναδεικνύουν πολλαπλότητα στον αξιακό χάρτη των κοινωνιών, όπως π.χ στην Ευρώπη καθώς και υψηλά επίπεδα διαφοροποίησης και μεταβλητότητας,

Στη βάση αυτή, αλλά και πέρα από το θεωρητικό υπόβαθρο της κοινωνιολογικής θεμελίωσης των αξιών, η WVS καταδεικνύει σε γενικές γραμμές ότι διαχρονικά, ιδιαίτερα ωστόσο στη μετανεωτερικότητα, οι πεποιθήσεις, αν και μεταβαλλόμενες, όπως και τα αξιακά πρότυπα, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής και συνδέονται με την ανάδειξη και άνθιση των δημοκρατικών θεσμών, την άνοδο της ισότητας των φύλων και τον βαθμό στον οποίο οι κοινωνίες έχουν αποτελεσματικές μορφές διακυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό η βασική διάκριση που διατρέχει τον αφετηριακό σχεδιασμό της προσέγγισης σε ζητήματα αξιών (Inglehart, 1977) και της επιρροής τους είναι αυτή ανάμεσα σε παραδοσιακές και εν πολλοίς παρωχημένες αλλά μη ακυρωμένες και ανθεκτικές στα νεωτερικά προτάγματα- αξίες (θρησκευτικές και οικογενειακές αξίες, υψηλό εθνικό φρόνημα κλπ) και σε κοσμικές ορθολογικές νεωτερικές και μεταϋλικές αξίες.

Το αποτύπωμα αυτής της διάκρισης και των εσωτερικών διακυμάνσεων των αξιών γίνεται αντιληπτό τόσο στην απόρριψη ή αποδοχή νεωτερικών κοινωνικών πρακτικών (σύμφωνα συμβίωσης, αμβλώσεις, ευθανασία, ισότητα φύλων, ανεκτικότητα απέναντι σε ξένους κλπ) όσο και στο δίπολο των προτεραιοτήτων ανάμεσα σε αξίες επιβίωσης (φυσική και οικονομική ασφάλεια) και αξίες αυτο-έκφρασης (πίστη και συμμετοχή σε δημοκρατικούς θεσμούς, χειραφέτηση, ελεύθερη επιλογή,

πολιτότητα, διαπολιτισμικότητα) καθώς και τη διερεύνηση της μετάβασης από τις πρώτες στις δεύτερες στο πλαίσιο μιας διαφαινόμενης πολιτιστικής μεταβολής, αλλά και την αντίθετη πορεία, με την ιδιαίτερη υπογράμμιση της ιστορικής οικονομικής και κοινωνικής συγκυρίας. Σε άλλες περιπτώσεις διερευνώνται οι συγκλίνουσες τάσεις, καθώς και οι σχεδόν παγιωμένες αποκλίσεις και οι συσχετίσεις με τα επίπεδα ανάπτυξης χωρών και κοινωνικών στρωμάτων αλλά και οι διαφοροποιημένες αξίες στην ίδια χώρα ανάλογα με τις εισοδηματικές δυνατότητες ατόμων και ομάδων.

Κατά το γενικό αφετηριακό σχήμα οι προτεραιότητες των ανθρώπων συνήθως μετατοπίζονται από τις παραδοσιακές σε κοσμικές-ορθολογικές αξίες καθώς αυξάνεται η αίσθηση της υπαρξιακής ασφάλειας, ή και αντίθετα από τις κοσμικές-ορθολογικές αξίες στις παραδοσιακές αξίες καθώς μειώνεται η αίσθηση της υπαρξιακής ασφάλειας. Σε κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, η ανθρώπινη ενδυνάμωση και το κοινωνικό κεφάλαιο εξελίσσεται καθώς οι αυξανόμενοι πόροι δράσης και οι χειραφετητικές αξίες που ενισχύουν τη συμμετοχή και αντιπροσώπευση μεγεθύνουν το φάσμα των δυνατοτήτων των ανθρώπων να ασκούν ελευθερίες (Burke 2008). Επιπλέον οι ελευθερίες διευρύνονται σε νομικό-θεσμικό επίπεδο και υποστηρίζονται δικαιώματα, ενώ οι απελευθερωτικές αξίες καθιερώνουν αφενός μια πολιτική μορφή σύγχρονου ατομικισμού που ευνοεί την ομαδική εμπιστοσύνη και τους κοσμοπολίτικους προσανατολισμούς, αφετέρου διευκολύνουν μια μετατόπιση από τις υλιστικές στις μεταϋλιστικές αξίες (ιδιαίτερα διαδεδομένες στις νεότερες γενιές με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, (Inglehart 1977:31-33,72-75) όσο και εάν οι τελευταίες εκτιμώνται ως ευμετάβλητες, υπερεκτιμημένες και συγκυριακές, καθώς παρουσιάζονται εκτεθειμένες σε περιόδους μεγάλης καμψής και οικονομικής κρίσης.

Ερμηνευτικό πλαίσιο αξιών στην Ελλάδα στη βάση της WVS7.

Στη βάση των παραπάνω και με στόχο τη συνεισφορά στη γενικότερη προσπάθεια για μια συστηματική ερμηνευτική ανατομία του αξιακού συστήματος στην Ελλάδα επιχειρούμε να διερμηνεύσουμε τις γενικότερες τάσεις που διακρίνονται από τα συγκρίσιμα στοιχεία των τελευταίων ερευνών για την Ελλάδα. Διαφαίνεται λοιπόν αρχικά ότι η επίτευξη στόχων, δηλαδή το αξιακό μέγεθος της επιτυχίας και ευημερίας και των συνεπαγόμενων κινήτρων και προδιαθέσεων τοποθετείται σε πολύ υψηλό επίπεδο (γενικώς η ελληνική κοινωνία κάθε άλλο παρά αδιαφορεί στους υψηλούς στόχους που συνδέονται με το κέρδος και φυσικά προάγει την ευημερία ως αδιαμφισβήτητο αγαθό). Γενικότερα, πέρα από πιθανές αξιακού χαρακτήρα ασυμβατότητες με τα δυτικά πρότυπα η πορεία του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας δεν γνώρισε κάποια προβλήματα ουσιαδους αλλοτρίωσης μέσα από τη νεωτερικότητα, πέραν του ότι ο καταναλωτισμός φάνηκε να υποκαθιστά σταθερά παραδοσιακές αξίες (Κονδύλης, 1991β).

Έχει ενδιαφέρον ότι η οποιαδήποτε διατήρηση της ταυτότητας παραδοσιακών αξιών και προτύπων (θρησκευτικού ή κοινοτιστικού εθνικισμού) καθώς και η ανθεκτική προάσπιση αναλλοίωτων αρχών

δεν εμπόδισαν την προέλαση του νέου οικονομικού προτύπου του εκσυγχρονισμού που προσελήφθη κυρίως ως καταναλωτικό πρότυπο και προϊόν αυτονομίας, γραμμικής και ανεμπόδιστης ανάπτυξης, το οποίο μετακινήθηκε παράλληλα και σε επίπεδο σύγκλισης με ευρωπαϊκούς θεσμούς και δημοκρατικές αρχές. Ακόμη και η μεγάλη αμφισβήτηση ευρωπαϊκών θεσμών (όχι οπωσδήποτε ευρωπαϊκών αξιών) φαίνεται να διαρκεί ιδιαίτερα μόνο κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης (π.χ. άνοδος ευρωσκεπτικισμού, αποχώρηση από το ευρώ, αμφισβήτηση της αλληλεγγύης των υπολοίπων κρατών απέναντι στη χώρα) .

Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει μεν την απόσταση από την εσωτερίκευση αρχών ορθολογικής και σε ένα βαθμό πειθαρχικής αντιμετώπισης (έτσι όπως αντιλαμβάνονταν οι ευρωπαϊκοί θεσμοί τη διαχείριση της κρίσης, δηλαδή ως επώδυνη αποδοχή μέτρων λιτότητας) αλλά η απόσταση αυτή δεν φάνηκε στην πορεία να αποτελεί εμπόδιο για μια κοινή πλευση, έστω και εάν οι δυτικές αρχές στην Ελλάδα -κυρίως ως προς τα ζητήματα της αυτοπειθαρχίας, εργαλειακής σκέψης, αλλά και της δημιουργικής (και όχι άπρακτης Βούλγαρης 2019: 103) εξατομικευμένης διαδικασίας - δεν έχουν απορροφήσει τα παραδοσιακά πρότυπα, κυρίως τον εξορθολογισμό της οικονομικής μεθοδικής αντίληψης και δράσης.

Διαφαίνεται λοιπόν από τη μεριά των πολιτών στη χώρα κάποια συνειδητοποίηση των πραγματικών αντικειμενικών συνθηκών και δυσκολιών, όσο και αν αυτές δεν επηρεάζουν το συλλογικό φαντασιακό (το ότι η δηλαδή η πραγματικότητα είναι αυτή που θα πρέπει να προσαρμοστεί στα πιστεύω μας και όχι το αντίθετο). Από την άλλη, η διατήρηση της απόστασης των πεποιθήσεων που εξακολουθούν να ανθίστανται χωρίς να φθάνουν σε ρήξη και της πραγματικής περιοριστικής κατάστασης καταδεικνύουν την αντιφατικότητα πίσω από την ισορροπία. Διαπιστώνεται ότι ο σύγχρονος Έλληνας επιθυμεί να συνταιριάζει την κουλτούρα του συναισθήματος και την επιθυμία ως πραγματικότητα με αυτή της λογικής που μπορεί να προσφέρει μη επώδυνες λύσεις, οι οποίες να μην αποδομούν τις παραπάνω επιθυμίες και να μην ταυτίζονται με άψυχες ορθολογικές διαδικασίες.

Εν πολλοίς, αυτό που φαίνεται να προκρίνεται είναι η εξισορρόπηση των δύο πόλων που νοηματοδοτούν ευφάνταστα μια συνθήκη ζωής σύμφωνα με την οποία μπορεί κάποιος να διατηρήσει τον ψυχισμό του και να οργανώνει με ορθό τρόπο την εργασία του. Μόνο που μια τέτοια ιδεοτυπική εξισορρόπηση δεν μπορεί να αποτελεί ένα κανονιστικό ιδεώδες, διότι τουλάχιστον ο δεύτερος πόλος, αυτός της εργασίας και της οικονομικής ζωής, κρίνεται και με όρους ενός συγκεκριμένου εργασιακού ήθους που καλείται να υποκινήσει άχρονες παραδοσιακές αξίες και το οποίο τίθεται ως προϋπόθεση για αποτελεσματικότητα και επιτυχία.

Βέβαια, η φαντασία (που συχνά μεταμορφώνεται σε φαντασίωση) και ο ορθολογισμός (που δεν σκοντάφτει στο να μετεξελιχτεί επίσης συχνά σε τιμωριτικό διευθυντήριο) επιβεβαιώνουν αποστάσεις στη διαφορετική κουλτούρα π.χ με χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης και ιδιαίτερα στην έξαρση των δύο μεγεθών και όχι στους δυνάμει συγκλίνοντες ιδεότυπους.

Φαίνεται κάτι σαν διαχρονικό ηθικό πλεονέκτημα της χώρας μας η επίκληση του παρελθόντος, η οποία δικαιολογεί ή μεταμφιέζει την ανεπάρκεια ή την αποτροπή διεργασιών εκλογίκευσης του εαυτού

και των κοινωνικοοικονομικών καταστάσεων. Η εύκολη διαφυγή στο εγγώριο ηθικό πλεονέκτημα, στο περικλειστο αξιακό σύμπαν εθνικού - κοινωνιακού συναισθήματος, είναι σαν να αποτρέπει την αυτογνωσία και την αυτενέργεια. Όταν θεσμοποιείται το ηθικό πλεονέκτημα οι υποχρεώσεις σχετικοποιούνται ή και ακυρώνονται με την αξιοποίηση του διαχρονικού πλην μη εξειδικευμένου επιχειρήματος, που συνυφαίνεται άριστα και με πολιτικά, ή εθνικά προτάγματα περί αντίστασης όχι μόνο απέναντι σε αλλότριες αξίες, αλλά απέναντι και σε... καπιταλιστικές αξίες. Εδώ, το ιδεολογικοπολιτικό φορτίο του χαρακτηρισμού, της εννοιολόγησης και του περιεχομένου των αξιών αποκτά υψηλή σημαντικότητα στις εκτιμήσεις των Ελλήνων πολιτών. Πάντως, η θεσμισμένη υπεύθυνη διαδικασία είναι αυτή που εγγράφει την εθνική υποχρέωση στον προγραμματικό της σχεδιασμό, ενώ ο θεσμικός εκδημοκρατισμός και η εναρμόνιση των δικαϊκών συστημάτων προς τις ευρωπαϊκές αρχές δικαίου μάλλον δεν συνοδεύτηκε και από τυπικό εκδημοκρατισμό εκλογικευμένων συνειδήσεων και νοοτροπιών.

Σε σχέση με τα παραπάνω φαίνεται επίσης να μην είναι ισχυρή στην ελληνική κουλτούρα η ηθική ως *moral*, δηλ. καντιανά ως κατηγορική προσταγή, ως λογική, μη υπερβατολογική ηθική και τελικά να υπερισχύει η τελευταία (η υπερβατολογική) ως συλλογικό φαντασιακό υποσυνείδητο, απομακρυσμένο σε ένα βαθμό από τα δίπολα, όπως σκοποί-μέσα, δικαιώματα – υποχρεώσεις κλπ. Αυτό διαπιστώνεται μέσα από την πρόσληψη εννοιών όπως π.χ αλληλεγγύη στα οικονομικά ζητήματα, όπου μια χωρίς αντάλλαγμα, ανιδιοτελής συμπαράσταση είναι αυτή που βρίσκεται κοντά στις αντιλήψεις των Ελλήνων και όχι τόσο μια βοήθεια με το κατά το δυνατόν λιγότερο επαχθείς όρους, όπως π.χ προσφέρθηκε από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς στα Μνημόνια

Έτσι λοιπόν ερμηνεύεται και η στοίχιση στον αξιακό χάρτη πίσω από τη φαντασίωση του ηθικού μας πλεονεκτήματος (υπερβατολογικό) με την ταυτόχρονη αποποίηση της ηθικής της αντικειμενικής ευθύνης ως *moral*, (πραγματιστική εκδήλωση ηθικότητας) όταν α) δηλώνονται στην έρευνα πολύ υψηλά ποσοστά αυτοθαυμασμού και αυτοδοξασίας, ενώ επίσης υψηλά είναι τα ποσοστά των Ελλήνων που πιστεύουν ότι η Ευρώπη βγήκε περισσότερο κερδισμένη από την ένταξη της χώρας μας στους κόλπους της και όχι το αντίθετο. Ωστόσο, τα υπερμεγέθη της συλλογικής αυτοδοξασίας δεν φαίνεται να μεταφράζονται σε ταυτόχρονη υψηλή αυτοπεποίθηση ως προς την αντιμετώπιση υπαρκτών κρίσεων με αποκλειστικά εθνική και ατομική ανάληψη ευθύνης. Αντίθετα, η υπερδιόγκωση του συλλογικού Εγώ μέσω της ένδοξης παράδοσης καταδεικνύει περισσότερο μια ισχυρή αυτογνωσία χωρίς τη δική μας συμμετοχή αλλά μέσω της επίκλησης της ιστορικής διαδρομής του Ελληνισμού καθώς και την έλλειψη μιας πραγματικής αυτοπεποίθησης για την υπέρβαση υπαρκτών δυσκολιών και προβλημάτων. Κατά μια έννοια εκφράζει την τραγικότητα ενός ανεκπλήρωτου ανασφαλούς ατομικού και κοινωνικού εαυτού, μιας πλασματικής αυτοεκπλήρωσης μέσω αυτοθαυμασμού που ανασύρει προκατασκευασμένα και μη διαψεύσιμα στερεότυπα ένδοξου παρελθόντος ως γενικότερες αξίες και ως απάντηση απέναντι στις συγκεκριμένες προκλήσεις του μέλλοντος.

Κατά αυτή την έννοια το παρελθόν φαίνεται να αποτελεί παγιωμένη αξιακή εγγραφή που τροφοδοτεί τους σύγχρονες Έλληνες με στερεοτυπικές απαντήσεις για να αντιμετωπίσουν τις

τρέχουσες ανησυχίες τους ανασυντάσσοντας στην επιθυμητή σφαίρα αποκρυσταλλωμένες ηθικοπρακτικές αξίες της πολιτισμικής παράδοσης. Έτσι το παρόν αντιμετωπίζεται με όρους του παρελθόντος, συχνά με έναν αναχωρητισμό στην υπερβατολογική ηθική, ενώ οι δυστοκίες ενός συγχρονισμού με την πραγματολογία και την ορθολογική αντιμετώπιση προβλημάτων εξακολουθούν να υφίστανται. Εντυπωσιακό εδώ είναι το γεγονός ότι από τα ευρήματα δεν διαπιστώνεται διαγενεακή ρήξη, καθώς η νέα γενιά δεν διαφοροποιείται πάρα πολύ και παρουσιάζει εντυπωσιακή προσκόλληση στις παραδοσιακές αξίες και ιδιαίτερα στον οικογενειακό δεσμό ενώ παράλληλα παρουσιάζεται φοβισμένη απέναντι στην ανάληψη μιας ευθύνης που παραμένει απροσδιόριστη, διακατέχεται από αγωνία απέναντι στο άγνωστο και παρουσιάζεται απροετοίμαστη να αντιμετωπίσει εξωτερικούς κινδύνους. Ακολουθώντας το σχήμα του Ingleton (1977) η επιβίωση με όρους προστασίας οικογενειακών δεσμών φαίνεται σε έναν βαθμό να επηρεάζει αρνητικά την κουλτούρα της εξωστρέφειας, της διακινδύνευσης και της ανταγωνιστικότητας και εν γένει τους αναπτυξιακούς στόχους, χωρίς ωστόσο να διαφαίνονται ισχυρές τάσεις απονομιμοποίησης των σύγχρονων δημοκρατικών θεσμών.

Η κρίση και οι αξίες

Η κρίση στην Ελλάδα κατέδειξε ότι οι δυνατότητες για ευδαιμονισμό δεν είναι δεδομένες όταν οι ευκαιρίες πρόσβασης είναι κατά βάση περιορισμένες (αποδεικνύεται και από τα εκρηκτικά ποσοστά ανεργίας στη χώρα) γεγονός που μας οδηγεί να αναζητήσουμε μέσα από τα στοιχεία της WVS7 για την Ελλάδα τρόπους απόλαυσης αναγνωρισμένων αγαθών και με μη συμβατικά μέσα, καθώς η απόσταση των σκοπών (ευημερία, υπερκατανάλωση, ως αξίες κλπ) δεν ανταποκρίνονται και δεν αντιστοιχούν στα διαθέσιμα μέσα (οικονομικές ευκαιρίες, υψηλή εργασιακή ζήτηση).

Συγκεκριμένα, η ελευθερία των επιθυμιών φαίνεται να ήταν υψηλή παλαιότερα (EWS 2008) σε μια περίοδο που ευνοούσε, έστω και εικονικά, την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Δεν φαίνεται να περιορίζεται το εύρος αυτής της επιθυμίας, δεδομένης της ένδειας μέσων και πόρων (WVS). Έτσι, η ελευθερία των επιθυμιών διατηρεί τη δική της απαρέγκλιτη ηθική και ανεπιθύμητα ανασυντάσσεται και μετατοπίζεται σε μια κατ'ανάγκην ... ηθική της ευθύνης (Weber 1992). Φαίνεται ότι το πολιτικό αποτύπωμα της βεμπεριανής διάκρισης ανάμεσα στην ηθική της ευθύνης (προσαρμογή στα πραγματικά δεδομένα) και την ηθική των πεποιθήσεων και των επιθυμιών (προέχουν οι ιδεολογικοπολιτικές αρχές) αγγίζει αυτό που καταγγέλλεται ως πολιτικό και εθνικό επιχείρημα, ότι πίσω από την ηθική της ευθύνης υποκρύπτεται συχνά η επιστημονική, ορθολογική νομιμοποίηση μιας αδικίας και μιας απαξίωσης κάποιων πεποιθήσεων που αξιολογούνται σκοπίμως ως ανορθολογικές και ότι εκφράζουν μόνο τους εμπνευστές και τους οπαδούς τους, αλλά όχι την αλήθεια.

Στο σημείο αυτό εγείρονται τα ερωτήματα : Διακρίνεται πίσω από ένα όψιμο αυτοενοχικό σύνδρομο λάθους ή ανεπάρκειας κάποιος φθόνος που έχει ως αυτοάμυνα την ενίσχυση της συγγενικής, θρησκευτικής, εθνικής ταυτότητας του Έλληνα, δηλαδή του αυτοπροσδιορισμού και της

αυτοεπιβεβαίωσης και τελικά της συντήρησης και όχι της εξωστρεφούς στάσης της πρακτικής αλήθειας, επιλέγοντας πχ την δημιουργική ανασφάλεια, τον ανταγωνισμό, την αλλαγή, έστω και κάτω από δυσμενείς όρους; Οι ηθικοί δεσμοί που μας συνδέουν με την οικογένεια διαχέονται σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο, έστω και δειλά, σε άλλους φορείς με συμβολιακούς τρόπους διασφάλισης της εμπιστοσύνης;

Ερμηνεύοντας στο σημείο αυτό τα αποτελέσματα των ερευνών συμπεραίνουμε ότι ο εμπλουτισμός του φαντασιακού που ικανοποιεί συναισθήματα ως ολότητες με ευδαιμονιστικά στοιχεία της νεωτερικής Δύσης, με ταυτόχρονη άγνοια ή απουσία των υποχρεώσεων για αλλαγές αποδεικνύει γενικά αδυναμία στο να κατέλθει η σκέψη από την καθολικότητα-ολότητα των συναισθημάτων στο ιδιαίτερο και το συγκεκριμένο και να το εκλογικεύσει.

Επιπλέον η σχεδόν καθολική στροφή στα προστατευτικά δίκτυα φαίνεται να είναι μια αυτοάμυνα και μια ανασυγκρότηση ταυτότητας μέσω μιας περαιτέρω συναισθηματικής επένδυσης σε ασφαλές περιβάλλον ώστε να αποφευχθεί μια μη επιθυμητή έκθεση σε μορφές διεκδίκησης και ανάκαμψης, αφού οι πιθανότητες επιτυχίας είναι περιορισμένες. Η στροφή αυτή στο παρελθόν καταδεικνύει τελικά ότι συντηρείται μια αδυναμία να αντιμετωπιστεί η κρίση με όρους ατομικής και συλλογικής εκλογίκευσης ως υπέρβασης του ασφαλούς καταφυγίου των παραδοσιακών φορέων και γενικότερα του εθνικού τυπικού, μεταμφιέζοντας το προκατασκευασμένο παραδοσιακό αξιακό φορτίο με κάποια ίσως ασύμβατα επιχειρήματα σήμερα, ώστε να δικαιολογηθεί κάπως η επιστροφή στο παλαιό που μπορεί και κρύβει ή διασκεδάζει τις ατομικές αδυναμίες αλλά και επιτίθεται σε αλλότριους εξαναγκασμούς οικονομικών επιταγών. Πρόκειται για μια μορφή αντίστασης απέναντι σε νέες αξίες με υλικοπρακτικό περιεχόμενο που συνοδεύουν την άσκηση εξαναγκαστικής εφαρμογής περιοριστικών μέτρων και τείνουν να αντικαταστήσουν τις ηθικές αυθεντικές αξίες της ελληνικής παράδοσης. Στην περίπτωση αυτή και κατά τη διάρκεια της κρίσης φαίνεται κάπως να υποχωρεί ο ένας πόλος του πολιτισμικού δυϊσμού, που αφορά στην προελαύνουσα προ κρίσης, έστω και μειωνηφούσα (αν και ποιοτικά κυρίαρχη), τάση μιας φιλελεύθερης και δεκτικής σε μεταρρυθμίσεις - πρόσληψης των αξιών, έναντι της εσωστρεφούς, ανασφαλούς και με προνεωτερικά στοιχεία παραδοσιακής αντίληψης (Διαμαντούρος 2000). Η ερμηνεία αυτή γίνεται κατανοητή μέσα από τη σύγκλιση παραδοσιακών αξιών και πολιτικοϊδεολογικών αντιλήψεων σύμφωνα με τις οποίες η έννοια της συναίνεσης και του συμβιβασμού δεν είναι ελκυστική και αναβιώνουν ηχηρά οι αξίες του «ασυμβιβαστου», «ανέντακτου» και καταγγέλλονται τα «βρόμικα συμφέροντα» και οι ενδοτικές μεταρρυθμίσεις.

Ωστόσο η υφαρπαγή του ηθικού στοιχείου, η ταύτιση της ηθικής με τη θυματοποίηση και όχι με την υπέρβασή της σε ανταγωνιστικό περιβάλλον (απουσία εργασιακού ήθους προτεσταντικής κοπής) συντηρεί την απόσταση σε υπερήφανο ηθικοπρακτικό παραδοσιακό πεδίο αναχωρητισμού από την πραγματικότητα. Μπροστά δηλαδή στην έλλειψη αυτοπεποίθησης το καταφύγιο φαίνεται να είναι τα παραπάνω, ενώ η άρνηση παραίτησης από τη φαντασιακή κατάσταση συνοδεύεται από άρνηση και αντίδραση απέναντι σε ύποπτες, έξω από τη συναισθηματική σφαίρα αλλαγές.

Εν προκειμένω και στην ελληνική περίπτωση το αντισυμβατικό προσδιορίζεται και αναζητείται ερευνητικά τόσο θετικά, όπως π.χ με έμφαση στην καινοτομία ή στην «πατέντα» και στην αναζήτηση ισχυρών εναλλακτικών τρόπων υπέρβασης των περιορισμών στην απόλαυση αγαθών, όσο και αρνητικά, π.χ με τη ροπή αλλά και την κοινωνική ανοχή στην (μικρή κυρίως, αλλά κατ' εξακολούθηση ισχύουσα) παραβατικότητα. Στην ουσία αναζητούνται εναλλακτικοί τρόποι που θα αναγορευτούν ως πρόσκαιρα, και κατά το δυνατόν αξιόπιστα, μέσα, τα οποία δεν ήταν αρχικά διαθέσιμα.

Από την άλλη οι προνεωτερικές κοινοτικές αξίες (που παρουσιάζονται ισχυρές στην Ελλάδα και από τα αποτελέσματα της WVS7) φαίνεται ότι δεν μπορούν εύκολα να συνυπάρξουν ή να αντισταθμίσουν αυτό το έλλειμμα. Ένας από τους λόγους, που αναπτύσσονται εκτενώς στο παρόν κείμενο, αφορά το γεγονός ότι η κουλτούρα της ανάπτυξης δεν έχει οργανωθεί επαρκώς σε εκείνα π.χ. τα αποκεντρωμένα χωρικά και ενδογενή στοιχεία που συγκρατούν τους αποκλεισμούς και είναι σε θέση να δημιουργούν εναλλακτικές προϋποθέσεις για αναπτυξιακή πολιτική στην Περιφέρεια μέσω τοπικών παραγωγικών συστημάτων (κοινωνική οικονομία, κοινωνικοί συνεταιρισμοί κλπ).

Η κεντρική παρατήρηση είναι: Χώρες, όπως η Ελλάδα με πολύ υψηλό επίπεδο και κίνητρα επίτευξης στόχων (επιδίωξη πλουτισμού και ευημερίας ως σενάριο ευτυχίας), οι οποίες από την άλλη παρουσιάζουν εξίσου υψηλές αδυναμίες στο να διευρύνουν την πρόσβαση στα μέσα και στην επίτευξη αυτών των στόχων σε μεγαλύτερα στρώματα παρουσιάζουν ευρηματικότητα και φαντασία ενώ ταυτόχρονα είναι έκθετες στη μικρή και μεγαλύτερη οιοική διαφθορά. Αναζητούνται λοιπόν συσχετισμοί που να αναδεικνύουν τη διαφθορά ανάμεσα σε υψηλά επίπεδα επίτευξης στόχων (δηλαδή υψηλές φιλοδοξίες, κίνητρα, ανταγωνιστικότητα, κουλτούρα διαγωνισμού) αλλά ταυτόχρονα χαμηλή πρόσβαση στα κατάλληλα μέσα (περιορισμένες ευκαιρίες, θεσμικές ανεπάρκειες κλπ.).

Σημειώνεται επίσης εδώ ο βαθμός ενοχοποίησης από τη μεριά των πολιτών της ελεύθερης οικονομίας που κρίνεται ως αμοραλιστική και εγωιστικά ωφελμιστική εντός συστημάτων νομιμοποιημένης διαφθοράς, η οποία αξιολογείται συχνά ως επιβεβαίωση της απροκάλυπτης ανισότητας. Αυτό εδράζεται στις εσωτερικές αντιθέσεις και αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας που εντοπίζονται αφενός στην πίστη σε νεωτερικές, ορθολογικά προσανατολισμένες, οικονομικές αξίες, στις τυπικές δημοκρατικές και δικαιοδικές αρχές, στη διαθεσιμότητα θεσμοθετημένων μέσων, στις ατομικές ελευθερίες, στην απρόσωπη γραφειοκρατία και σε κώδικες κανονιστικών συμπεριφορών. Ιδιαίτερα οι νέοι στο δείγμα των ερευνών παρουσιάζουν την Ελλάδα ως μια χώρα μοντέρνα. Αυτό είναι ένα εύρημα από το οποίο διαφαίνεται μια διαφοροποίηση με αντιλήψεις παλαιότερων δεκαετιών.

Από την άλλη φαίνεται η έννοια της διαφθοράς να μην συστοιχίζεται με το σχήμα του Ingleton (αμοραλισμός λόγω οικογενειοκρατίας) καθώς η πρόσληψη της έννοιας της διαφθοράς σε μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας συσχετίζεται συνήθως με αξιακές επιλογές συστημικής ηθικής, όπου το νόμιμο είναι απολύτως ηθικό αρκεί να μπορεί να αποδειχθεί δικονομικά και έτσι απαλλάσσεται αυτομάτως από τις συνέπειες του ηθικού παραπτώματος. Αφετέρου στην ελληνική κοινωνία είναι ισχυρή η πίστη σε επιμεριστικά συστήματα αμοιβαίας βοήθειας, συλλογικής ευθύνης, κρατικού κοινοτισμού και αφοσίωσης, τα οποία εκτιμάται ότι δεν αφήνουν ανυπεράσπιστο το άτομο και

διατηρούν υψηλά επίπεδα ηθικής. Ωστόσο, η οικογένεια (σε διευρυμένη κλίμακα) που φαίνεται να είναι αποτελεσματικός θεσμός επιβίωσης και συνοχής, δεν είναι σίγουρο ότι συνδέεται θετικά με τις αναπτυξιακές προοπτικές που θέτει η κοινωνία, ενώ οι παραβιάσεις των κοινωνικών κανόνων δικαιολογούνται συχνά ως αντιδράσεις στην πίεση ή στην ηθική απαξίωση του νόμου και την υποχώρηση του αισθήματος κοινωνικής δικαιοσύνης (Banfield 1958) χωρίς οπωσδήποτε να συνδέεται με σοβαρά φαινόμενα διαφθοράς, ίσως περισσότερο με πατερναλιστικές και πελατειακές πρακτικές και παρατυπίες

Τέλος, στη βάση της διάκρισης που επιχειρούν οι Welzel & Inglehart (2006), ενδιαφέρον έχουν οι αξίες αυτοέκφρασης (ευαίσθητες σε ζητήματα διεθνικών δικαιωμάτων), οι οποίες στη νεωτερικότητα αναπτύσσουν διαπολιτισμικότητα, ανεκτικότητα, διαπροσωπική εμπιστοσύνη, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, πολιτικά δικαιώματα, αστικές ελευθερίες κλπ., σε αντίθεση με τις αξίες επιβίωσης που διακρίνονται από αυτοσυντήρηση και γενικότερα από διστακτικότητα στην κοινωνική μεταβολή, σε μεταρρυθμίσεις και σε μετασχηματισμούς.

Στο πλαίσιο αυτό αξιοποιούμε και τα στοιχεία της έρευνας, γύρω από τις απαντήσεις στο ερώτημα εάν η διεύρυνση της θεσμικής Δημοκρατίας συντελεί στο να ενισχυθούν οι παραπάνω αξίες ή συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή η κουλτούρα είναι αυτή που διαμορφώνει και συντηρεί δημοκρατικές στάσεις και θεσμούς. Σημειώνουμε βέβαια ότι κρίνεται άστοχη η όποια μονοαιτιακή απολυτοποίηση των σχέσεων που αναδύονται αλλά είναι σημαντικό να δούμε την επιδραστικότητά τους ανάλογα με τις εξελίξεις, τους μετασχηματισμούς, τη διεθνικότητα στην αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων, την κρατική οργάνωση κλπ., έχοντας ως παραδοχή ότι οι νοοτροπίες, οι στάσεις αλλά και οι αξίες δεν είναι παγιωμένες αλλά μεταβάλλονται σε συνάρτηση με πολλαπλούς παράγοντες που επιδρούν.

Ούτως ή άλλως οι μετανεωτερικές αξίες είναι ως επί το πλείστον διεθνικές, άρα η ίδια η μετανεωτερικότητα κρίνει σε έναν βαθμό και τα παραπάνω, κυρίως στην αποδόμηση κοινωνικών στερεοτύπων μέσα από γενικότερη πορεία απομάγευσης των παραδόσεων. Όλα αυτά βέβαια μπορούν σε μεγάλο βαθμό να ανατραπούν, ανάλογα με τις κρίσεις που εμφανίζονται και τις αδυναμίες αντιμετώπισής τους. Αυτό φαίνεται και στην ελληνική περίπτωση όπου οι διακυμάνσεις στο δίπολο εθνικό-διεθνικό ως προς την ακολουθία ενός κώδικα αξιών προκύπτουν κατά αντιστοιχία της γενικότερης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της χώρας και των πολιτών, αλλά σε ένα βαθμό και του υποστρώματος αξιακών προτύπων, στο πλαίσιο ενός πολιτισμικού δυϊσμού που διατρέχει την ελληνική κοινωνία (Διαμαντούρος 2000). Η ένταση της κρίσης αναδεικνύει ή καθιστά ορατές κάποιες όχι τόσο δηλωτικές ασυμβατότητες ανάμεσα σε άτυπες κοινωνικές συμπεριφορές και τυπικούς θεσμούς, όταν η ανεπάρκεια ουσιαστικής λειτουργίας των τελευταίων επιδεινώνει τα προβλήματα των πολιτών (υπολειμματική λειτουργία κοινωνικών υπηρεσιών και μηχανισμών προστασίας, πολυνομία, καθυστέρηση απονομής δικαιοσύνης κλπ)

Τέλος στην εργασία εξετάσαμε και τον τύπο της απόλαυσης των μεταϋλιστικών αξιών στη νεοελληνική κοινωνία, ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κοινωνικών ελευθεριών και νεωτερικών διεκδικήσεων. Παρατηρούμε ότι αντίθετα από άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά, οι οποίες μετά

από μια πορεία υψηλής παραγωγικότητας παρουσιάζουν μια μεταστροφή στα συστήματα αξιών (από την εγωιστική κουλτούρα σε ιδιότυπο αλτρουισμό και μετα-αξιακή προτιμισιακή στάση) οι μεταϋλιστικές αξίες που ήταν έντονα ορατές στην προ κρίσης Ελλάδα υποχωρούν σε πολλά επίπεδα (κοινωνικό, πολιτιστικό, πολιτικό, οικονομικό).

Συγκρισιμότητα στοιχείων ερευνών EVS και WVS για τις πολιτισμικές αξίες στην Ελλάδα.

Η έρευνα European Value Survey πραγματοποιήθηκε με συλλογή στοιχείων κατά το έτος 2008, σε δείγμα 1500 ατόμων, οποίο επιλέχθηκε με πολυσταδιακή δειγματοληψία αναλογική του πληθυσμού της χώρας. Το τρέχον 7ο «κύμα» της έρευνας World Value Survey πραγματοποιήθηκε με συλλογή στοιχείων κατά το έτος 2017 σε ένα δείγμα 1200 ατόμων το οποίο επιλέχθηκε αναλόγως με πολυσταδιακή δειγματοληψία αναλογική του πληθυσμού της χώρας. Και οι δύο έρευνες πραγματοποιήθηκαν με προσωπικές συνεντεύξεις από την Metron Analysis.

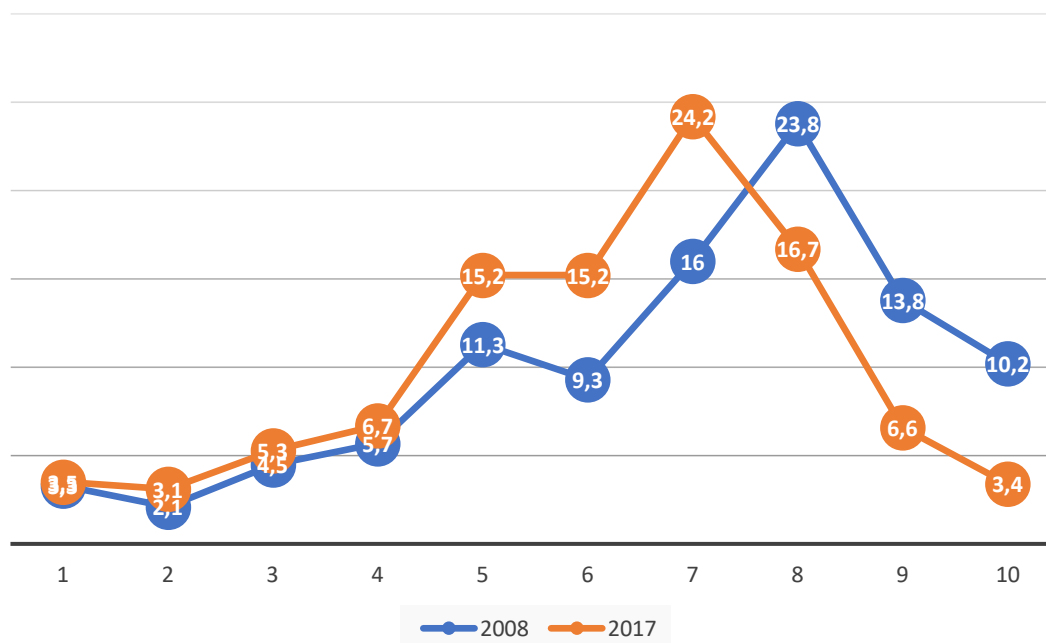
Η σύγκριση δύο διαφορετικών ποσοτικών ερευνών μοιάζει πάντα επισφαλής. Παρόλα αυτά η κοινή μεθοδολογία, καθώς και ο κοινός φορέας πραγματοποίησης της έρευνας προσφέρει ένα στέρεο έδαφος για τον εντοπισμό τάσεων και αποκλίσεων μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων. Άλλωστε η επανάληψη των ερευνών κάθε έτος, η έγκυρη χρονοσειρά δεδομένων με αντικείμενο το αξιακό προφίλ της ελληνικής κοινωνίας και η παρουσία κοινών ερωτήσεων και κλιμάκων στα ερωτηματολόγια των δύο ερευνών, όπως πχ οι πολιτικές και οικονομικές αντιλήψεις των Ελλήνων πολιτών οι απόψεις τους για την οικογένεια, τις διαπροσωπικές σχέσεις, τη μετανάστευση, την εκπαίδευση, τη θρησκεία ή τα δικαιώματα, αντιλήψεις και απόψεις που συνδιαμορφώνουν την σημερινή ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας, φανερώνει την ισχυρή συνάφεια.

Υλιστικές- Μεταϋλιστικές αξίες.

Ξεκινώντας από μια πρωταρχική αξιολόγηση του επιπέδου ικανοποίησης των ερωτηθέντων με τη ζωή τους, και πιο συγκεκριμένα στην ερώτηση «Παίρνοντας υπόψη όλα τα δεδομένα, πόσο ικανοποιημένος/η είστε από τη ζωή σας αυτό τον καιρό;», παρατηρούμε ότι υπάρχει μια σαφής υποχώρηση από το 2008 στο 2017. Σε μία κλίμακα από το 1 μέχρι το 10, όπου «1» σημαίνει «εντελώς δυσαρεστημένος/η» και «10» «πλήρως ικανοποιημένος/η», ο μέσος όρος έχει μειωθεί από 6,8 το 2008 σε 6,2 το 2017. Μια τέτοια εξέλιξη μοιάζει αναμενόμενη, καθώς η μακροχρόνια οικονομική κρίση μοιάζει να έχει πλήξει σημαντικά τις ζωές των Ελλήνων πολιτών. Παρατηρούμε ότι τα κατώτερα τμήματα της κλίμακας δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις –ενδεικτικά το ποσοστό της αξιολόγησης «1-εντελώς δυσαρεστημένος/η» παρουσιάζει μια μικρή αύξηση από 3,3% σε 3,5%. Παράλληλα, η μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση παρατηρείται στις υψηλότερες αξιολογήσεις της κλίμακας, εκεί όπου η αξιολόγηση «10- πλήρως ικανοποιημένος/η» παρουσιάζει μια καθίζηση από

10,2% σε 3,4% (σχεδιάγραμμα 1). Διαφαίνεται συνεπώς ότι στον απόηχο της οικονομικής κρίσης υπάρχει μια εξίσωση προς τα κάτω του επιπέδου ικανοποίησης των ερωτηθέντων με τη ζωή τους.

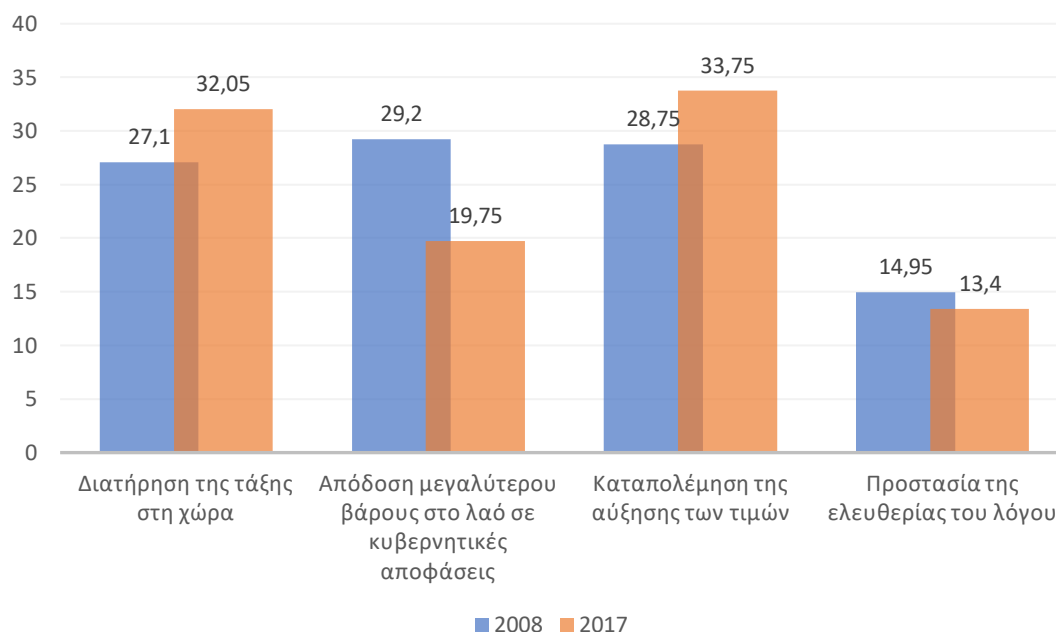
Σχεδιάγραμμα 1. Κλίμακα ικανοποίησης

Σε αυτό το πλαίσιο, το σημαντικό ερευνητικό ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η μακροχρόνια οικονομική κρίση και το αυξανόμενο κοινωνικό ανικανοποίητο έχουν επηρεάσει τα αξιακά πρότυπα και το πολιτισμικό πλαίσιο της κοινωνίας και έχουν σηματοδοτήσει ένα πισωγύρισμα από ένα μεταυλιστικό σε ένα υλιστικό μοντέλο. Σαφείς ενδείξεις αυτής της μεταστροφής εντοπίζονται αρχικά στη διερεύνηση των μεταυλιστικών αξιών που εξετάζει το ερωτηματολόγιο. Οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να ιεραρχήσουν τις δύο πιο σημαντικές επιλογές τους από μια σειρά μακροχρόνιων στόχων και μετα/υλιστικών αξιών για τη χώρα: «Διατήρηση της τάξης στη χώρα», «Απόδοση μεγαλύτερου βάρους στο λαό σε κυβερνητικές αποφάσεις», «Καταπολέμηση της αύξησης των τιμών», «Προστασία της ελευθερίας του λόγου».

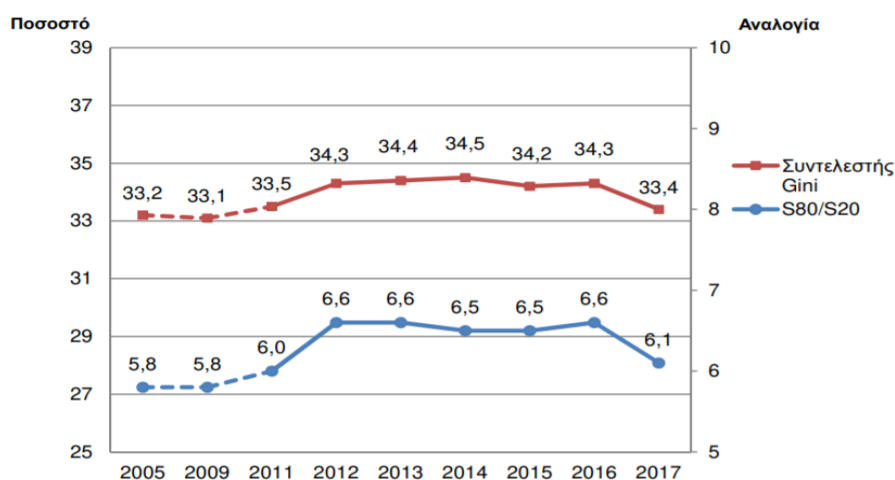
Συγκρίνοντας τα επίπεδα αξιολόγησης του 2008 και του 2017 διαφαίνεται μια μετατόπιση προτεραιοτήτων προς πιο υλιστικούς στόχους: «Η καταπολέμηση της αύξησης των τιμών» αποτελούσε κατά 27,3% την πρώτη επιλογή το 2008, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το 2017 φτάνει το 33,9%. Αθροίζοντας τα ποσοστά της 1^{ης} και της 2^{ης} επιλογής ο στόχος των τιμών μετατοπίστηκε αναλόγως από το 28,8% στο 33,8%. Παράλληλα ο πρωτίστως μεταυλιστικός στόχος της «Απόδοσης μεγαλύτερου βάρους στο λαό σε κυβερνητικές αποφάσεις» παρουσιάζει μια σημαντική υποχώρηση από το 35,1% το 2008 στο 18,9% το 2017. Σε επίπεδο αθροίσματος των δύο πρώτων στόχων η υποχώρηση μειώνεται συγκριτικά από το 29,2% σε 19,8% (σχεδιάγραμμα 2).

Σχεδιάγραμμα 2. Αξιολόγηση στόχων για τη χώρα

Μια εκτενής βιβλιογραφία, προερχόμενη κυρίως από τις Η.Π.Α. στον τομέα της δημόσιας διοίκησης εντοπίζει μια σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου οικονομικής ανισότητας και του επιπέδου συμμετοχής σε εκλογές, όπως και άλλως μορφών συμμετοχικότητας των πολιτών (Solt 2008, Stockemer and Scruggs 2012, van Holm 2018). Η Ελληνική Στατιστική Αρχή καταγράφει μια διαρκώς αυξανόμενη οικονομική ανισότητα από το 2009 και μετά, με μια σημαντική υποχώρηση να παρατηρείται μόνο το έτος 2017¹. Αθροιστικά το επίπεδο ανισότητας -με βάση τους δείκτες Gini και S80/S20- παρουσιάζεται πιο ψηλά σε σχέση με το 2008, που αποτελεί το σημείο αναφοράς (σχεδιάγραμμα 3).

Σχεδιάγραμμα 3. Δείκτες ανισότητας

¹ <https://www.statistics.gr/documents/20181/f925863c-8396-4f7a-a9dc-d4ef77883f73>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2017) <https://www.statistics.gr/documents/20181/f925863c-8396-4f7a-a9dc-d4ef77883f73>

Ως συνέπεια, μπορούμε να αποδώσουμε μέρος της μείωσης της μεταϋλιστικής αξίας συμμετοχικότητας στη διακυβέρνηση στην αυξανόμενη εισοδηματική ανισότητα κατά τη διάρκεια της κρίσης. Η υποχώρηση αυτή φαντάζει ως εξόχως σημαντική, ειδικά σε μια χρονική συγκυρία όπου η έξωθεν επιβαλλόμενη δημοσιονομική πολιτική μοιάζει να έχει περιορίσει αρκετά τη συμμετοχή του λαού στην άσκηση πολιτικής. Το γεγονός ότι αυτή η μείωση δεν δημιουργεί μεγαλύτερη διάθεση για επανάκτηση του ελέγχου, φανερώνει μια σαφή μετατόπιση τάσης.

Ο στόχος της διατήρησης της τάξης της χώρας, που συνδέεται συνειρμικά με υλιστικές αρχές του οικονομικού ορθολογισμού παρουσιάζει και αυτός μια διαφαινόμενη αύξηση ενδιαφέροντος: ενώ το 2008 αποτελούσε την 1^η επιλογή σε ποσοστό 30,5% εν έτη 2017 αυτό το ποσοστό φτάνει το 38,2%. Όσον αφορά το αθροιστικό ποσοστό των δύο πρώτων επιλογών τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 27,1% και 32,1%. Σχετική βιβλιογραφία τονίζει ότι η εγκληματικότητα επιδρά αρνητικά στην οικονομική ανάπτυξη (Detotto and Otranto 2014) και πιο συγκεκριμένα, ότι η μείωση του εγκλήματος επιφέρει σημαντικά οφέλη κυρίως σε περιόδους με χειροτέρευση των οικονομικών συνθηκών (Goulas and Zervoyianni 2015). Σε αυτό το πλαίσιο, φαίνεται ότι ο στόχος της διατήρησης της τάξης της χώρας συνδέεται με μια οικονομική ανάπτυξη για την ανάσχεση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης. Ακόμα και αν αυτή η σύνδεση ανάμεσα στην κοινωνική ασφάλεια και την ανάπτυξη δεν γίνεται συνειδητά από τα υποκείμενα της έρευνας, η επικρατούσα και βαθιά εμπεδωμένη οικονομική ορθολογικότητα μοιάζει να επιβάλλει αυτή τη σύνδεση στο κοινωνικό υποσυνείδητο.

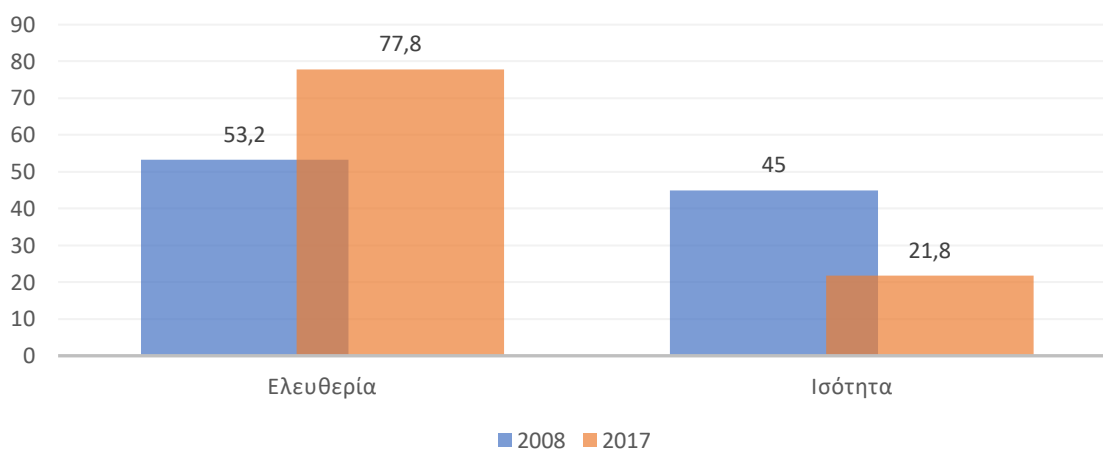
Καταληκτικά, ο εξόχως μεταϋλιστικός στόχος της προστασίας της ελευθερίας του λόγου, φαίνεται να παρουσιάζει μια σταθερότητα: Ως πρώτη επιλογή από 7,1% το 2008, σε 8,4% το 2017, ενώ το αθροιστικό ποσοστό των δύο πρώτων επιλογών μειώθηκε ελαφρώς από 15% σε 13,4%. Ενώ αυτή η μικρή μείωση δεν μοιάζει ικανή να υποδείξει μια διαφαινόμενη μείωση της σημαντικότητας αυτού του μεταϋλιστικού στόχου, η συγκεκριμένη παράμετρος πρέπει να αξιολογηθεί σε συνάρτηση με το ευρύτερο αξιακό πλαίσιο.

Ως εκ τούτου, σε ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα που προάγει την ατομικότητα και την ελευθεριακότητα του υποκειμένου, οι δύο έρευνες καταγράφουν μια σαφή μετατόπιση του αξιακού βάρους από την αρχή της «Ισότητας» σε αυτήν της «Ελευθερίας». Στην ερώτηση «Ποια θα θεωρούσατε σημαντικότερη; Την Ελευθερία ή την Ισότητα», το ποσοστό των ερωτηθέντων που θέτει την ελευθερία κατά προτεραιότητα έχει αυξηθεί σημαντικά από 53,2% το 2008 σε 77,8% το 2017. Αντιστρόφως ανάλογη είναι η εξέλιξη του αξιακού βάρους της ισότητας, από 45% σε 21,8% (σχεδιάγραμμα 4). Γίνεται φανερό, ότι η διεθνής κοινωνικοπολιτική συγκυρία προαγωγής της ελευθεριότητας του ατόμου καταγράφεται πολύ έντονα και στην Ελληνική πραγματικότητα.

Με αυτό ως δεδομένο, θα περίμενε κανείς η «Προστασία της ελευθερίας του λόγου» να είχε μια ενισχυμένη βαρύτητα το 2017. Καταλήγοντας, η μικρή αυτή συρρίκνωση από 15% σε 13,4%, , μοιάζει

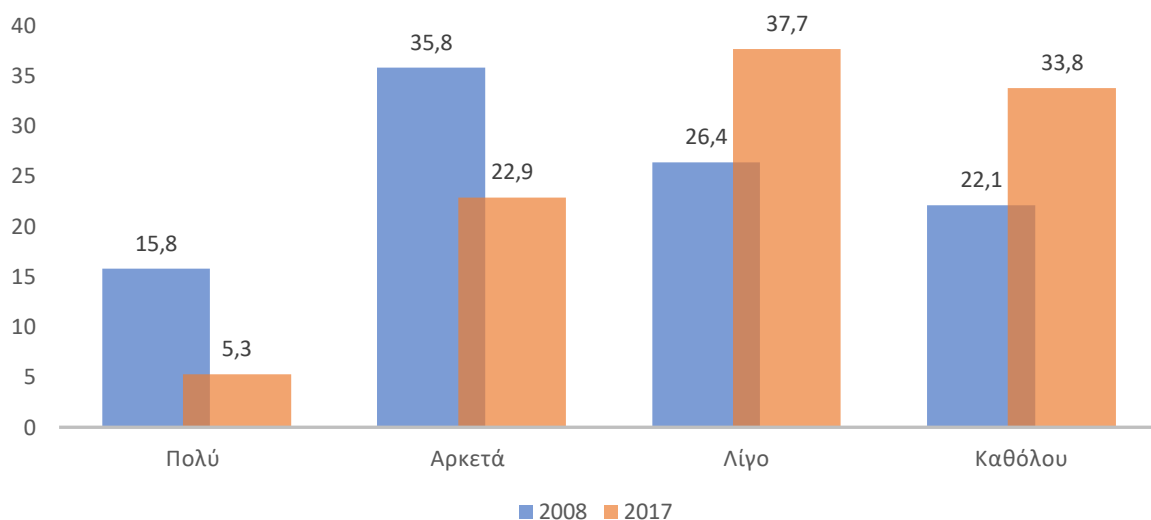
να υποκρύπτει μια μεγαλύτερη τάση υποχώρησης αυτής της μεταϋλιστικής αξίας, που συγκρατείται από το ευρύτερο ελευθεριακό πλαίσιο. Ενώ λοιπόν οι πολίτες συνειδητοποιούν επι της αρχής την ενίσχυση της σημαντικότητας της αξίας της «Ελευθερίας», αυτή δεν φαίνεται να αποκτά κοινωνικές προεκτάσεις σε δημοκρατικά δικαιώματα. Κάτι τέτοιο μοιάζει να στοιχειοθετεί την υπόθεση ότι η εξατομικευμένη διαδικασία δεν έχει απορροφήσει τα παραδοσιακά πρότυπα και παρόλο που προκρίνεται ένας θεσμικός εκδημοκρατισμός, αυτός δεν συνοδεύεται και από έναν ενισχυμένο εκδημοκρατισμό στο επίπεδο των δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Σχεδιάγραμμα 4. Στάθμιση αξιών «Ελευθερίας» και «Ισότητας»

Τέλος το ενδιαφέρον προς την πολιτική, που αποτελεί και αυτό ένα κατεξοχήν μεταϋλιστικό ενδιαφέρον, μοιάζει να διαβαίνει μειούμενο. Ενώ το ποσοστό των ερωτηθέντων που «Ενδιαφέρονταν για την πολιτική» «Πολύ» ή «Αρκετά» ανερχόταν το 2008 σε ποσοστό 51,6%, εν έτει 2017 αυτό το ποσοστό περιορίστηκε σημαντικά στο 28,2%. Ακόμα, το ποσοστό των ανθρώπων που δεν ενδιαφέρονται «Καθόλου» για την πολιτική αυξήθηκε σημαντικά από 22,1% σε 33,8% (σχεδιάγραμμα 5). Για ακόμα μια φορά η αδιαφορία προς τα εργαλεία δημοκρατίας φανερώνει ότι ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας διενεργείται μόνο σε ένα θεσμικό, συμβολικό επίπεδο χωρίς να ενσωματώνει δομικές διαδικασίες δημοκρατικού ορθολογισμού.

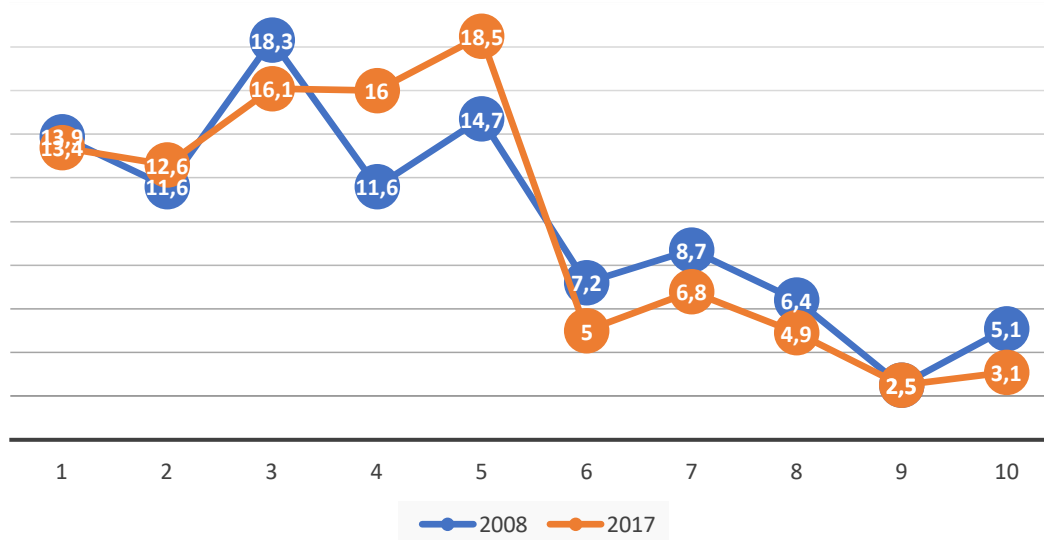
Σχεδιάγραμμα 5. Ενδιαφέρον για την πολιτική

Οικονομικές Αξίες

Η υλιστική μετατόπιση αντικατοπτρίζεται ακόμα ανάγλυφα στο επίπεδο των οικονομικών αξιών που εξετάζονται στις δυο έρευνες. Συγκεκριμένα, το ερώτημα αν «ο ανταγωνισμός είναι καλός για τους ανθρώπους;», σε μία κλίμακα από το 1 έως το 10, όπου 1 «Ο ανταγωνισμός είναι καλός για τους ανθρώπους», και 10 «ο ανταγωνισμός βλάπτει τους ανθρώπους» η γενική τάση μοιάζει να μετακινείται προς το ότι ο ανταγωνισμός είναι καλός, με το μέσο όρο από 4,4 το 2008 να πέφτει στο 4,2 το 2017 (σχεδιάγραμμα 6).

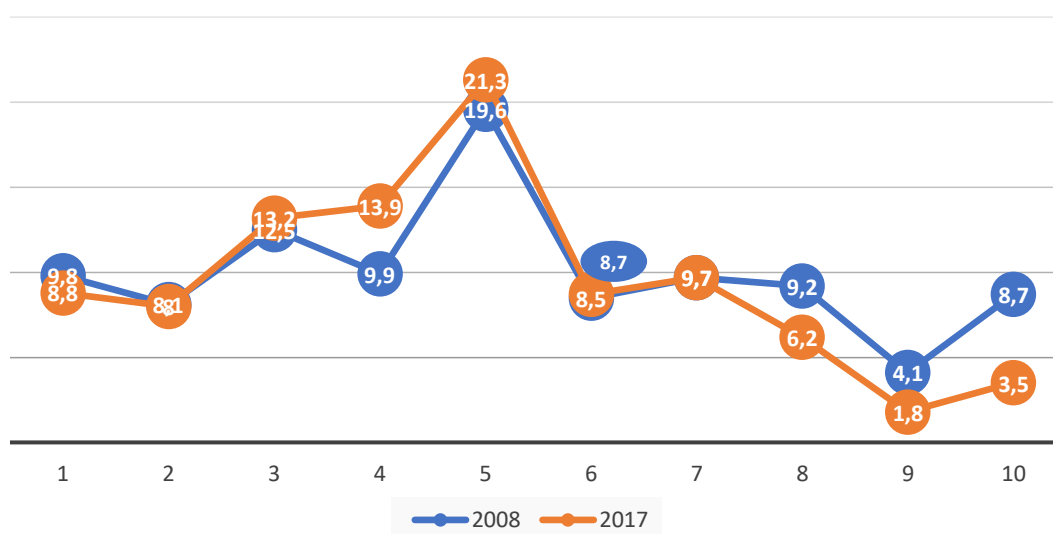
Σχεδιάγραμμα 6. Αξιολόγηση της αξίας του «ανταγωνισμού»

Αυτή η τάση γίνεται πιο εμφανής αν συγκρίνουμε το ποσοστό των ανθρώπων που βρίσκονται στο δεύτερο μισό της κλίμακας, δηλαδή εγγύτερα στην αξιολογική κρίση ότι ο ανταγωνισμός βλάπτει τους ανθρώπους- το ποσοστό αυτό μειώθηκε σημαντικά από 29,9% το 2008 σε 22,3% το 2017. Αυτά τα δεδομένα φανερώνουν μια τάση εμπέδωσης της αρχής του ανταγωνισμού, που συνδέεται άμεσα με το υλιστικό υπόβαθρο του οικονομικού ορθολογισμού. Διαφαίνεται εδώ ότι το αξιακό μέγεθος της επιτυχίας και ευημερίας τοποθετείται σε πολύ υψηλό επίπεδο και η ελληνική κοινωνία θέτει σε προτεραιότητα τους υψηλούς στόχους που συνδέονται με το κέρδος που προκύπτει μέσα από την ανταγωνιστική οικονομία.

Στο ίδιο μήκος κύματος, σε μία κλίμακα από το 1 έως 10 όπου 1 «Αύξηση ατομικής ιδιοκτησίας επιχειρήσεων και βιομηχανίας» και 10 «Αύξηση κρατικής ιδιοκτησίας επιχειρήσεων και βιομηχανίας», ο μέσος όρος από 5,2 το 2008 μειώθηκε σημαντικά στο 4,7 το 2017, εγγύτερα δηλαδή στην αύξηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Ενδεικτικό αυτής της τάσης μεταστροφής προς την ενίσχυση της ατομικής ιδιοκτησίας, είναι το ότι η ακραία αξιολόγηση «10» υπέρ της κρατικής ιδιοκτησίας, μειώθηκε σημαντικά από 8,7% σε μόλις 3,5% (σχεδιάγραμμα 7). Ο δείκτης αυτός φανερώνει τη σταδιακή εμπέδωση της νεοφιλελεύθερης αρχής των ιδιωτικοποιήσεων και την έντονη απαξίωση του δημόσιου τομέα.

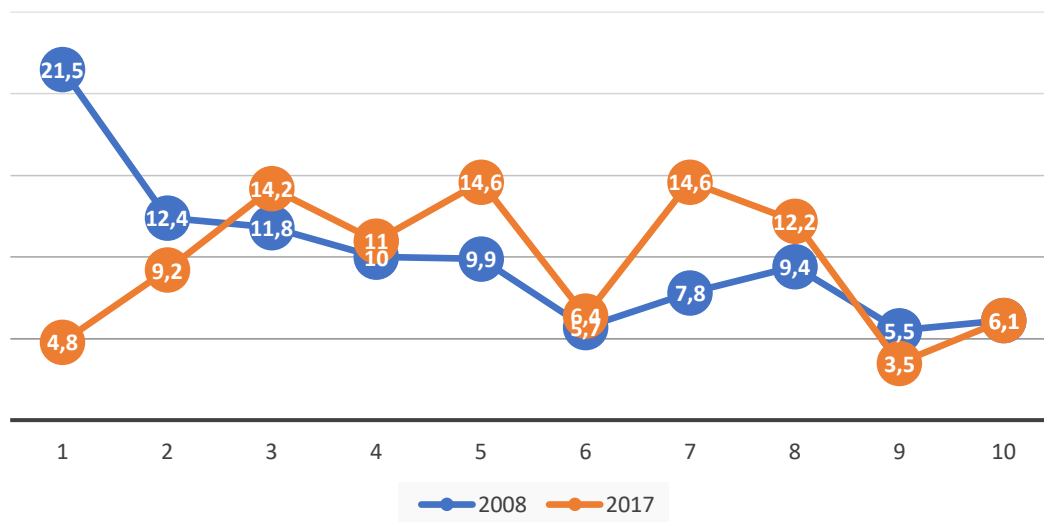
Σχεδιάγραμμα 7. Αξιολόγηση ατομικής και κρατικής ιδιοκτησίας

Τέλος στο ερώτημα αν τα «εισοδήματα θα πρέπει να εξισωθούν (1) ή χρειαζόμαστε μεγαλύτερες εισοδηματικές διαφορές ως κίνητρα ατομικής προσπάθειας; (10)», η γενική τάση μετατοπίζεται ξανά προς τις μεγαλύτερες εισοδηματικές διαφορές ως ατομικά κίνητρα, μετατοπίζοντας τον μέσο όρο από 4,5 το 2008 σε 5,3 το 2017. Απολύτως ενδεικτικό αυτής της τάσης είναι η μετατόπιση που παρατηρείται στην ακραία τιμή «1» περί εξίσωσης των εισοδημάτων, όπου το ποσοστό των απαντήσεων μειώθηκε δραματικά από 21,5% το 2008 σε 4,8% το 2017 (σχεδιάγραμμα 8). Η συλλογική διάθεση για μεγαλύτερες εισοδηματικές διαφορές ως κίνητρα ανταγωνιστικότητας προεικονίζει και μια περαιτέρω μείωση της συμμετοχής στις δημοκρατικές αξίες (van Holm 2018). Με βάση τη σχετική βιβλιογραφία

μοιάζει λογικό να υποτεθεί ότι η μεταϋλιστική αξία της συμμετοχής στις δημοκρατικές αξίες αναμένεται να μειωθεί περαιτέρω, ως συνέπεια της εμπέδωσης των οικονομικών ανισοτήτων και της πρόκρισής τους ως ένα πρόταγμα οικονομικής ανταγωνιστικότητας.

Σχεδιάγραμμα 8. Αξιολόγηση εισοδηματικών διαφορών

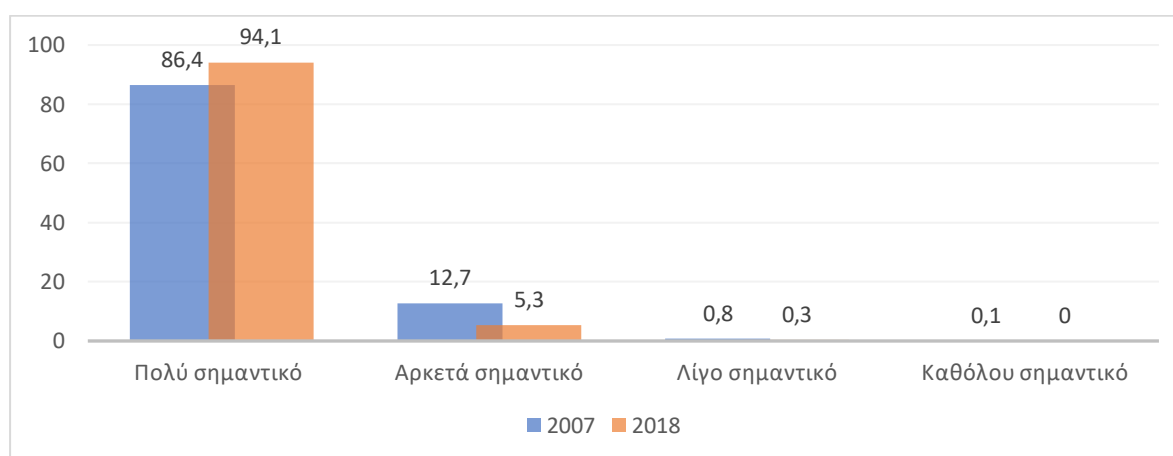
Καταλήγοντας, οι παραπάνω τάσεις μοιάζουν να εξηγούνται από μια μεταστροφή της Ελληνικής κοινωνίας προς τις υλιστικές αξίες του νεοφιλελευθερισμού: οικονομικός ορθολογισμός, ιδιωτικοποιήσεις, ατομική πρωτοβουλία και ανταγωνιστικότητα αποτελούν πυλώνες του νεοφιλελεύθερου ιδεολογικο-πολιτικού οικοδομήματος. Οι αξίες αυτές επιβλήθηκαν βιαίως -από πάνω προς τα κάτω- κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και φαίνεται σταδιακά να εμπεδώνονται στο συλλογικό συνειδητό και υποσυνείδητο της Ελληνικής κοινωνίας. Ενώ τα πολιτισμικά αντανάκλαστικά τα πρώτα χρόνια της κρίσης έμοιαζαν να αντιστέκονται στις εξωγενείς υλιστικές αξίες, οι μετατοπίσεις τάσεων που παρουσιάζονται από τα στοιχεία των δύο ερευνών υποδεικνύουν ότι αυτές οι αξίες σταδιακά εμπεδώνονται από την Ελληνική κοινωνία, εις βάρος των μεταϋλιστικών αξιών.

Οι αυξανόμενες αυτές ανισότητες αντί να ενεργοποιήσουν αντανάκλαστικά και αιτήματα για μεγαλύτερη ισότητα, αντιθέτως μοιάζουν να ενισχύουν τους υψηλούς-υλιστικούς στόχους κερδοφορίας και ευημερίας. Αυτή η αντίφαση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι το πρόταγμα της εργασιακής και οικονομικής ορθολογικότητας και ανταγωνιστικότητας που επιβλήθηκε βιαίως κατά της διάρκεια της κρίσης ανάχθηκε γρήγορα σε θέσφατο. Στον αντίποδα, προτάγματα για μεγαλύτερη ισότητα και ισοκατανομή των πόρων που επικαλούνταν την ηθική της ευθύνης, θεωρήθηκε ότι υποκρύπτουν μια βαθιά ιδεολογική ατζέντα και ως τέτοια παραγκωνίστηκαν και απαξιώθηκαν. Η αντιφατική επιθυμία της Ελληνικής κοινωνίας για περαιτέρω εμβάθυνση των ανισοτήτων και του ανταγωνισμού φανερώνει μια τέτοια απαξίωση της ηθικής της ευθύνης.

Κοινωνικές Αξίες

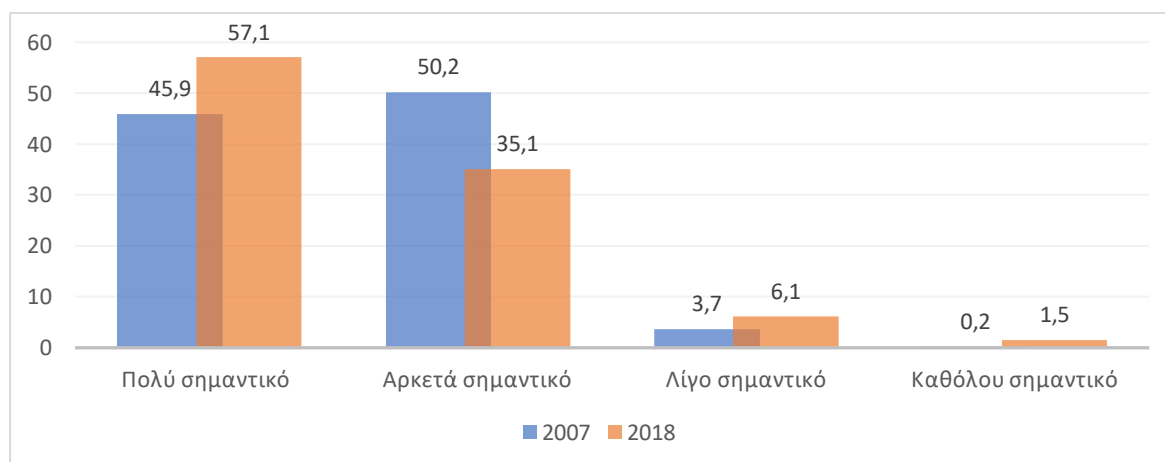
Η εμπέδωση των υλιστικών αξιών κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αποτυπώνεται στις κοινωνικές-πολιτισμικές αξίες που διερευνήθηκαν στις δύο έρευνες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη της σημαντικότητας κοινωνικών δομών για τη ζωή των Ελλήνων πολιτών. Παρά την υποχώρηση των μεταυλιστικών αξιών και το πρόκριμα των υλιστικών, παρατηρείται μια αναδίπλωση των ερωτηθέντων προς παραδοσιακές κοινωνικές δομές και αξίες, όπως είναι η ελληνική οικογένεια. Ειδικά ο θεσμός της οικογένειας μοιάζει να ενισχύει τη σημαντικότητά του, καθώς στην ερώτηση «Πόσο σημαντικό είναι για τη ζωή σας;», η απάντηση «Πολύ σημαντικό» αυξάνεται από 86,4% το 2008 σε 94,1% το 2017 (σχεδιάγραμμα 9).

Σχεδιάγραμμα 9. Αξιολόγηση του θεσμού «Οικογένεια»

Στο ίδιο μήκος κύματος, η σημαντικότητα της κατηγορίας «Φίλοι» αυξήθηκε αθροιστικά, με την κατηγορία «Πολύ σημαντικό» να ενισχύεται από 45,9% το 2008 σε 57,1% το 2017.

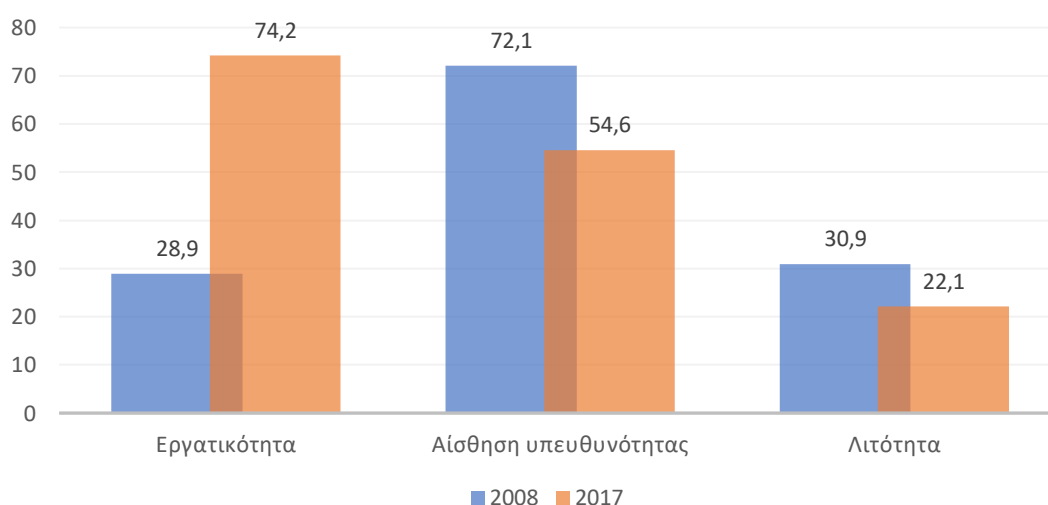
Σχεδιάγραμμα 10. Αξιολόγηση του θεσμού «Φίλοι»

Αυτή η αναδίπλωση μοιάζει εξόχως σημαντική καθώς στοιχειοθετεί μια από τις βασικές αρχικές υποθέσεις ότι παρόλο που το εκσυγχρονιστικό, ορθολογικό πρότυπο προήλασε ανεμπόδιστο, δεν υπήρξε ποτέ μια ολική ρήξη με παραδοσιακούς θεσμούς και αξίες, διατηρώντας το συλλογικό φανταστικό ως έχει. Παρόλο που ο οικονομικός ορθολογισμός και ο συνεπαγόμενος καταναλωτισμός φέρουν a priori έναν αξιακό επαναπροσδιορισμό, στο πλαίσιο της Ελληνικής κοινωνίας η ενίσχυση των θεσμών της «οικογένειας» και των «φίλων» μοιάζει ως μια ανανέωση της εμπιστοσύνης στο κοινοτιστικό.

Σε αυτό το πλαίσιο, παρά την ενίσχυση του θεσμού της οικογένειας, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της οικογένειας μοιάζουν να διαφοροποιούνται και παρατηρείται μια σαφής μετατόπιση της διαπαιδαγωγικής-εκπαιδευτικής διαδικασίας εντός της οικογένειας. Οι συνεντευξιζόμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν πέντε επιλογές από έναν «κατάλογο με αξίες τις οποίες τα παιδιά μπορεί να ενθαρρυνθούν να μάθουν στο σπίτι». Η μεγαλύτερη αλλαγή τάσης που παρατηρείται είναι για την αξία της «Εργατικότητα» που ενθαρρύνεται στα παιδιά. Ενώ η αξία αυτή το 2008 αναφέρθηκε σε ποσοστό 28,9% στις πέντε επιλογές των ερωτηθέντων, το 2017 το ποσοστό αυτό εκτινάχθηκε στο 74,2%, φανερώνοντας μια σαφή τάση προσπάθειας εμπέδωσης της αξίας της εργατικότητας μέσω της ενδοοικογενειακής διαπαιδαγώγησης των παιδιών.

Σχεδιάγραμμα 11. Αξιολόγηση των αξιών διαπαιδαγώγησης στο σπίτι

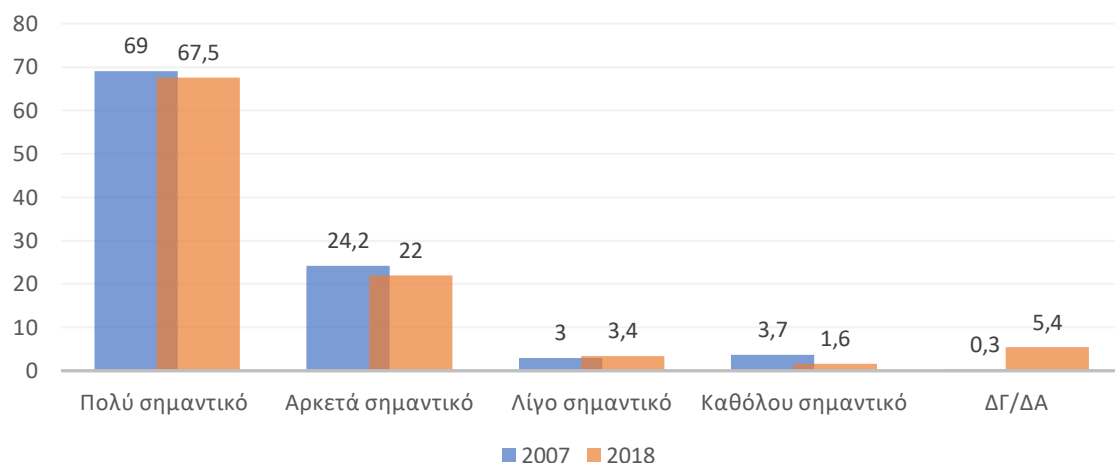
Την ίδια ώρα οι αξίες «Αίσθηση Υπευθυνότητας» και «Λιτότητα» παρουσιάζονται μειούμενες από 72,1% σε 54,6% και από 30,9% σε 22,1% αντίστοιχα (σχεδιάγραμμα 11). Θα ανέμενε κανείς, ότι και αυτές οι αξίες θα αποκτούσαν μεγαλύτερη σπουδαιότητα σε αυτό το διάστημα υλιστικής μεταστροφής, καθώς εντάσσονται σε μια ευρύτερη λογική προτεσταντικής ηθικής που προάγει την εργασία και τον λιτό βίο. Κι όμως, η αξία της εργατικότητας μοιάζει να αποκτά ένα αυτόνομο, υπερβατικό αξιακό status το οποίο δεν συνοδεύεται απαραίτητα από όμορες αξίες. Το φαινόμενο αυτό μοιάζει να αναδεικνύει την αντίφαση που διαπιστώθηκε στοχαστικά, σχετικά με τη δυσκολία της σκέψης να κατέλθει από την καθολικότητα-ολότητα των συναισθημάτων στα επι μέρους μέσω της εκλογίκευσής. Έτσι ενώ

διαπιστώνεται η σημαντικότητα της αξίας της εργασίας στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, αυτή η διαπίστωση δεν προκύπτει ορθολογικά, καθώς κάτι τέτοιο θα έπρεπε να συμπαράσχει τις αξίες «Αίσθηση Υπευθυνότητας» και «Λιτότητα» που αποτελούν ακρογωνιαίους λίθους της ορθολογικής εργασίας. Με άλλα λόγια, η αξία της «εργατικότητας» μοιάζει να ενισχύεται μόνο στο θυμικό -το συναισθηματικό επίπεδο προϋποθέτει και μια βαθύτερη εμπέδωση και εκλογίκευση- χωρίς να προκύπτει από μια διαδικασία εξορθολογισμού του εαυτού με Βεμπεριανούς όρους.

Η συνύπαρξη της κουλτούρας του συναισθήματος με την ορθολογική εργασία που προκρίνεται ως ένας Ευρωπαϊκός ιδεοτυπος μοιάζει να μη βρίσκει εύφορο έδαφος στην Ελληνική κοινωνία και να δημιουργεί σημαντικές στρεβλώσεις. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στην αξιολόγηση της σημαντικότητας που έχει η «Εργασία» για τη ζωή των ερωτηθέντων, υπάρχει ένα αξιοπρόσεκτο 5,4% το 2017 -από 0,3% το 2008- το οποίο επέλεξε το «Δεν ξέρω» ή «Δεν απαντώ» (σχεδιάγραμμα 12). Ο δείκτης αυτός, υποδεικνύει ότι στον απόηχο της οικονομικής κρίσης, και των αξιακών μετασχηματισμών της εργασίας, υπάρχει μια αυξανόμενη τάση ανθρώπων που δυσκολεύονται να διαχειριστούν αυτές τις αλλαγές και παρουσιάζουν σημαντική δυσκολία στον να εκφράσουν τη σημαντικότητα που έχει η εργασία τους για τη ζωή τους.

Η αδυναμία διαχείρισης του αξιακού βάρους της εργασίας μοιάζει να τεκμηριώνει το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε μια μεταβατική φάση, όπου υλιστικές και μεταϋλιστικές αξίες αναανοηματοδοτούνται και αποκτούν διαφορετική σημαντικότητα. Ακόμα μοιάζει να αναδεικνύει τη δυσκολία συναισθηματικής διαχείρισης της εργασίας, με την ταυτόχρονη απουσία μια δομικής διαδικασίας εξορθολογισμού.

Σχεδιάγραμμα 12. Αξιολόγηση του θεσμού «Εργασία»

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω αξιολογήσεις, μπορούμε να ισχυριστούμε πως τα αξιακά πρότυπα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις μεταϋλιστικές αξίες, παρατηρείται μία μεταστροφή προς το υλιστικό μοντέλο, γεγονός που τεκμηριώνεται από τη μακροχρόνια οικονομική κρίση, τη δημοσιονομική

πολιτική και τη σχετική κοινωνική απογοήτευση, τα οποία έχουν επηρεάσει τα αξιακά πρότυπα και το πολιτισμικό πλαίσιο της κοινωνίας. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, πρόκειται για ευμετάβλητες, υπερεκτιμημένες και συγκυριακές αξίες σε περιόδους μεγάλης καμπής και οικονομικής κρίσης.

Η μετατόπιση αυτή διαφαίνεται και στο επίπεδο των οικονομικών αξιών, όπου η ελληνική κοινωνία απομακρύνθηκε από τις μεταϋλιστικές αξίες, ενστερνιζόμενη τις επιβληθείσες, εξ αιτίας των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, υλιστικές.

Ωστόσο, είναι άξιο αναφοράς πως οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές και αξίες, όπως είναι η ελληνική οικογένεια και η φιλία ενισχύονται, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο το γεγονός ότι οι προτεραιότητες των ανθρώπων μεταβάλλονται ως προς τις αξίες από τις κοσμικές-ορθολογικές στις παραδοσιακές, καθώς μειώνεται η αίσθηση της υπαρξιακής ασφάλειας.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία επικεντρώθηκε στην εξέλιξη αξιακών προτύπων στο πλαίσιο ενός εκλεπτισμένου Βεμπεριανού πλαισίου ανάλυσης, ενσωματώνοντας την τυπολογία του R. Merton (1968), όσο και την εξειδίκευση των ερευνητικών αποτελεσμάτων από αυτήν (Lipset & Lenz 2006). Η σχετική βιβλιογραφία έχει καταδείξει ότι οι αξιακές προτεραιότητες των ανθρώπων συνήθως μετατοπίζονται από τις παραδοσιακές-κοινοτιστικές σε κοσμικές-ορθολογικές αξίες καθώς αυξάνεται η αίσθηση της υπαρξιακής ασφάλειας, ή και αντίθετα από τις κοσμικές-ορθολογικές αξίες στις παραδοσιακές αξίες καθώς μειώνεται η αίσθηση της υπαρξιακής ασφάλειας. Στο πλαίσιο της Ελληνικής κρίσης η μείωση της αίσθησης της υπαρξιακής ασφάλειας μοιάζει να τεκμηριώνει μια τέτοια αντίστροφη μετατόπιση από κοσμικές-ορθολογικές σε παραδοσιακές-κοινοτιστικές αξίες και από ένα μεταϋλιστικό πλαίσιο αξιών σε ένα υλιστικό, κυρίως κατά την περίοδο της κρίσης.

Διερευνώντας μέσα από την ιστορική συγκυρία, όπως καταγράφεται στους στόχους των ερευνών της EVS 2008 και της WVS 2017, τον «εσωτερικό κόσμο» των ιδεών, τον κεντρικό αξιακό ιστό της ελληνικής ταυτότητας και την ύπαρξη ή απουσία "αξιακών εγγραφών" μακράς διάρκειας, μπορεί κανείς να εντοπίσει και τη διαμόρφωση μερικών τέτοιων μετασχηματισμών. Η εξέλιξη υλιστικών και μεταϋλιστικών αξιών στον απόηχο της οικονομικής κρίσης και, κατ' επέκταση, η προβολή και αντοχή μιας «μεταρρυθμιστικής κουλτούρας» είναι κάτι που αναζητήθηκε μέσα από μια συγκριτική έρευνα στα αποτελέσματα των δύο ερωτηματολογίων.

Τα γενικότερα συμπεράσματα από τις έρευνες μας βοηθούν. Η πολιτική διαίρεση δε φαίνεται να επηρεάζει καταλυτικά τις αξιακές προτιμήσεις και αναφορές. Η πρωτοκαθεδρία του οικονομικού φιλελευθερισμού (εν μέρει και νεοφιλελευθερισμού) στο πλαίσιο μιας ισορροπημένης οικονομικής κουλτούρας με πολλά σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία και το προβάδισμα των αξιών του πολιτισμικού συντηρητισμού, αναδεικνύουν με επιθετική έμφαση την απόκλιση ανάμεσα στην στενά πολιτική

σφαίρα και τον κόσμο των αξιών. Γενικότερα η εναλλασσόμενη πολιτική διακυβέρνηση δεν συνοδεύεται από σημαντικού μεγέθους μεταβολές στις προτιμήσεις και αξίες των πολιτών.

Η ισορροπημένη (σχετικά) συνύπαρξη ιδεών και αντιλήψεων που προέρχονται από διαφορετικά συστήματα ιδεών και πολιτικών προτιμήσεων, διατρέχει τα ευρήματα του «Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες». Η ελληνική κοινωνία είναι μια κοινωνία με μικτή κουλτούρα, στην οποία κυριαρχούν, αλλά δεν ηγεμονεύουν (με την εξαίρεση επιμέρους θεματικών, όπως το μεταναστευτικό), οι ευρωπαϊκές ιδέες, ο οικονομικός φιλελευθερισμός, ο πολιτισμικός συντηρητισμός και ο πολιτικός κυνισμός. Η συνύπαρξη και η διασταύρωση των προτιμήσεων καθιστά δύσκολη την δημιουργία μίας ή δύο κεντρικών μετωπικών γραμμών σύγκρουσης.

Βιβλιογραφία

- Adorno, Theodor W. et. all. (1969), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Berlin, Darmstadt und Neuwied.
- Baier, Kurt and Rescher, Nicholas (1969), *edd. Values and the Future: The Impact of Technological Change on American Values*, New York, The Free Press.
- Banfield, Edward (1958), *The moral basis of a backward Society*, Illinois, Chicago Press.
- Barnes, Barry, Bloor, David and Henry, John (1996), *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*, University of Chicago Press. [An introduction and summary of strong sociology].
- Barthes, Roland (1981), “The Discourse of history”, *Comparative Criticism: A Yearbook*, 3ος τόμος.
- Bell, Daniel (1960), *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* Glencoe, IL: Free Press
- Burke, Peter (2009), *Popular Culture in Early Modern Europe*, Farnham, Ashgate Publishing.
- Detotto, Claudio & Otranto, Edoardo (2010), “Does Crime Affect Economic Growth?”, *KYKLOS International Review for Social Sciences*, 63(3), pp 330-345.
- European Value Survey (2008)
- Flick, Uwe (2017), *Qualitative Forschung- Ποιοτική έρευνα* (επιστ. επιμ. Ν. Ναγόπουλος), Αθήνα, Προπομπός.
- Geertz, Clifford (2000), *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- Goulas, Eleftherios and Zervoyianni, Athina (2015), “Economic growth and crime: Is there an asymmetric relationship?”, *Economic Modelling*, 49, pp. 286-295.
- Habermas, Jürgen (1982), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a/M, Suhrkamp.
- Harrison, Lawrence & Huntington, Samuel (2000) Eds., *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, New York. Basic Books.
- Iggers, George (1985), *Historiography in the twentieth century*, N. York, Wesleyan University Press.
- Inglehart, Ronald (1977), *The Silent Revolution, Changing values and political styles among Western publics*, New Jersey, Princeton University Press
- Kluckhohn, Clyde (1962), *Culture and behavior*, Free Press Glencoe.

- Lipset, S.M & Lenz, G.S (2000), “Corruption, Culture and Markets,” στο L. E. Harrison and S. P. Huntington, Eds., *Culture Matters*, New York.
- Mannheim, Karl (1995), *Ideologie und Utopie*, Frankfurt a. M. Klostermann.
- Merton, Robert (1968), *Social Theory and Social Structure*, New York, Free Press.
- Nagopoulos N. (2017), “Qualitative Research in Sociology” in *Journal of humanities and cultural studies R&D Research Article*, Vol.2, No.3|24 June 2017
- Preyer Gerhard, Krauß Robert (2017), (Beitrag : N. Nagopoulos), *Globalization, Differentiation, and Membership Order*, Frankfurt a.M, (Jan Nederveen Pieterse Research Program).
- Preyer, Gerhard (2012), The Perspective of Multiple Modernities On *Shmuel N. Eisenstadt's Sociology*, Theory and Society 4.
- Schütz, Alfred (1982), *Der logische Aufbau der sozialen Welt*, Frankfurt a/M, Suhrkamp.
- Simmel, Georg (1989), *Philosophie des Geldes*, GSG 6, Frankfurt a/M, Suhrkamp.
- Solt, Frederick (2008), Economic inequality and democratic political engagement. *American Journal of Political Science* 52: 48-60.
- Stockemer, Daniel & Scruggs, Lyle (2012), Income inequality, development and electoral turnout—New evidence on a burgeoning debate. *Electoral Studies* 31, pp 764-773.
- Stone, Lawrence (1979), “The revival of Narrative: Reflections on a New Old History”, *Past and Present* 85.
- van Holm, Eric (2019) Unequal Cities, Unequal Participation: The Effect of Income Inequality on Civic Engagement. *The American Review of Public Administration* 49(2), pp.135-144.
- Weber, Max (1992) *Politik als Beruf*, στο Max Weber Gesamtausgabe Bd. 17, εκδ. Wolfgang J. Mommsen.
- Welzel, Christian. & Inglehart, Ronald (2006). “Emancipative Values and Democracy.” *Studies in Comparative International Development*.
- World Value Survey
- Βούλγαρης, Γιάννης (2019), *Ελλάδα μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος (2000), *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, (μτφρ.: Δ. Σωτηρόπουλος), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1991α), *Ισχύς και Απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, Αθήνα, Στιγμή.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1991β), *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Λίποβατς, Θάνος (1997), *Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Χιωτάκης, Στυλιανός (2006), «Αξιακή κρίση, «αξιολογική κρίση» και ο ρόλος της επιστήμης. Επαναπροσέγγιση των συγκεκριμένων εννοιών του Max Weber και της απόδοσής τους στα ελληνικά», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος, 161.

Διαδικτυακές πηγές:

<https://www.statistics.gr/documents/20181/f925863c-8396-4f7a-a9dc-d4ef77883f73>

<https://www.statistics.gr/documents/20181/f925863c-8396-4f7a-a9dc-d4ef77883f73> Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ
(2017)